

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

ELS CANVIS EN ELS USOS AGRÍCOLES I PECUARIS DES DEL SEGLE XVIII FINS A L'ACTUALITAT A TRES MUNICIPIS DEL BAIX LLOBREGAT

Treball Final de Grau en Geografia

Bloc temàtic: Sistemes naturals, canvi global i processos socioeconòmics

Alumne: Àlex García Visús

Tutor: Rui Filipe Ferreira Carvalho

Facultat de Geografia i Història

Setembre, 2022

Abreviatures

ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó

ACBL = Arxiu Comarcal del Baix Llobregat

AGDB = Arxiu General de la Diputació de Barcelona

AMDSG = Arxiu Municipal del Districte de Sarrià-Sant Gervasi

AMMR = Arxiu Municipal de Molins de Rei

AMSJD = Arxiu Municipal de Sant Joan Despí

AHSJD = Arxiu Històric de Sant Just Desvern

AMB = Àrea Metropolitana de Barcelona

ANC = Arxiu Nacional de Catalunya

IACSI = Institut Agrícola Català de Sant Isidre

ICGC = Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya

IGN = Instituto Geográfico Nacional

INE = Instituto Nacional de Estadística

MAPA = Archivo Central del Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación

MDT = Model Digital d'Elevacions

RCIDLCB = Real Canal de la Infanta Doña Luisa Carlota de Borbón

SEC = Sede Electrónica del Catastro

SIG = Sistemes d'Informació Geogràfica

Fotografia de la portada: camí pròxim a la masia de La Salut, Sant Feliu de Llobregat, 01/05/2022.

Agraïments

A l'hora de dur a terme la recerca documental, són molts els arxivers a qui tinc que agrair el seu suport, entre els quals destacaria la Mari Luz Retuerta i el Josep Maria Gelabert, de l'Arxiu Comarcal del Baix Llobregat, la Carme Sanz de l'Arxiu Municipal de Molins de Rei, l'Álvaro Peña i en David López de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, en Raül Sanz, de l'Arxiu Municipal de Sant Joan Despí, en Jordi Amigó, de l'Arxiu Històric de Sant Just Desvern, la Rocío Sánchez, del Archivo Central del Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, en Joan Xavier Quintana, de l'Arxiu de la Diputació de Barcelona i la Noelia Ramos, de la Cartoteca de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. També vull agrair a la Junta del Canal de la Infanta per permetre'm consultar les seves cartografies històriques. Igualment, també he d'agrair l'ajut del professor Francesc Nadal i al meu propi tutor, Filipe Ferreira, del Departament de Geografia de la Universitat de Barcelona, i de la Meritxell Gisbert i del Josep Lluís Espluga, professors del Departament de Geografia i Sociologia, respectivament, de la Universitat Autònoma de Barcelona. També a la historiadora Gemma Tribó.

I tampoc puc deixar de mencionar al diari local Viu Molins de Rei i al Síndic de Greuges de Catalunya per ajudar-me a materialitzar la digitalització del plànol municipal històric de Molins de Rei i a l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya i l'Ajuntament de Molins de Rei per fer-ho possible finalment.

En la realització del treball de camp, són moltes les persones amb les que vaig contactar, però especialment voldria agrair la seva col·laboració a Jordi Pons, propietari de Can Ravella, a José Valdés, Manuel Fernández i Jordi Rodríguez, pastors de Sant Feliu de Llobregat, a Joan Castellví, de Can Castellví, i a Santiago Font, últim masover de Can Graner. També he d'agrair als meus amics Víctor Riera i Sergio Álvarez, per acompanyar-me en moltes jornades de camp.

Resum

Aquest treball analitza els canvis d'usos agrícoles i ramaders a tres municipis del Baix Llobregat. L'estudi permet observar en detall les dinàmiques socioeconòmiques que determinen les variacions en els usos agrícoles i pecuaris al llarg del temps. Aquest estudi s'ha basat en fonts fiscals dels diferents moments d'estudi, tant estadístiques com cartogràfiques, que han permès conèixer els usos agrícoles i pecuàries passats, i a través dels Sistemes d'Informació Geogràfica s'han pogut reinterpretar aquestes fonts.

Els resultats obtinguts ens permeten observar al segle XVIII l'auge de la comercialització vitivinícola, al segle XIX i XX l'extensió dels conreus de regadiu gràcies als canals de reg i l'extensió dels fruiters, tant de regadiu com de secà, però també l'arribada de les plagues americanes de la vinya. També al segle XX es produeix la modernització i tecnificació del sector agrícola i la crisi del model tradicional d'agricultura, amb l'abandonament de les àrees més marginals i la fi del mosaic agroforestal. L'estudi permet veure una gran reducció de l'espai agrícola des de la segona meitat del segle XIX i un increment molt fort de les àrees urbanes i forestals des de la segona meitat del segle XX. Si a l'àrea d'estudi l'agricultura ocupava el 57,5 % a la dècada de 1850, a l'actualitat només representa el 7,4 %.

Paraules clau: usos del sòl, agricultura, ramaderia, mosaic agroforestal, vinya, bosc, amillament.

Abstract

This project studies the changes in agricultural and livestock land uses at three municipalities in the Baix Llobregat region in Catalonia. The study focuses on the socio-economic dynamics from the last centuries and observes the variations in agricultural and livestock uses over time. The analysis performed in this work was based on tax sources from different periods, both statistical and cartographic, which allowed the acquisition of quantitative data of the past agricultural and livestock uses, and through techniques of Geographical Information Systems it was able to reinterpret these sources.

The results show the rise of wine marketing in the 18th century, the extension of irrigated crops due to the irrigation canals and the extensions of fruits trees, both irrigated and dry, in the 19th and 20th centuries, the arrival of the American pest of the vineyard in the 19th and beginning of the 20th centuries and the modernization and technification of the agricultural sector and the end of the traditional agriculture model, with the abandonment of the most marginal areas and the end of the agroforestry mosaic in the 20th century. The study shows a great reduction of the agricultural land uses, while urban and forest areas increase significantly. While in the 1850s the agricultural areas represented 57,5 % of the total area of study, nowadays it only represents 7,4 %.

Keyword: land uses, agriculture, livestock, agro-forestry mosaic, vineyard, forest, *amillament*.

ÍNDEX

1	INTRODUCCIÓ	1
1.1	Motivació	1
1.2	Objectius i hipòtesi	1
2	ESTAT DE LA QÜESTIÓ: ELS CANVIS D'USOS AGRÍCOLES I PECUARIS DES DE EL SEGLE XVIII FINS AVUI.....	4
2.1	Els canvis d'usos al segle XVIII.....	4
2.2	La crisi de l'Antic Règim.....	7
2.3	La reestructuració del sector vitivinícola.....	8
2.4	La diversitat geogràfica en les especialitzacions al segle XIX	11
2.5	La intensificació agrícola mitjançant el regadiu a partir del segle XIX	17
2.6	Els canvis en la dieta de la població en època contemporània	21
2.7	La construcció del ferrocarril i la integració dels mercats: el cas del Maresme i el Baix Llobregat.....	22
2.8	Les crisis agràries de la segona meitat del segle XIX.....	24
2.9	De la superació de la crisi agrícola de final de segle XIX fins la Guerra Civil	26
2.10	L'agricultura des de la guerra civil fins avui	30
2.10.1	El nou model agroalimentari i la fi de l'agricultura tradicional	33
2.11	Una interpretació sobre els canvis d'usos agrícoles i ramaders sobre l'òptica de Lefebvre	35
3	ÀREA D'ESTUDI.....	37
4	FONTS HISTÒRIQUES UTILITZADES	38
4.1	El Reial Cadastre de Catalunya: 1715-1845	38
4.2	El Marquesat de Martorell	39
4.3	La contribució rústica, urbana i pecuària (Contribució Territorial): 1845-1990 40	
4.3.1	La Contribució Territorial al segle XIX	40
4.3.2	El Cadastre parcel·lari del segle XX	46
4.4	L'Impost sobre Béns Immobles (IBI) i la Seu Electrònica del Cadastre (1990- avui) 48	
4.5	Fonts utilitzades derivades de la Contribució Territorial i l'IBI.....	48
4.6	Altres fonts històriques utilitzades.....	50
5	METODOLOGIA	52
5.1	Segona meitat del segle XIX.....	52
5.1.1	Georeferenciació de cartografies històriques	52
5.1.2	Càlcul dels usos del sòl al segle XIX	55

5.2	El segle XX i XXI.....	59
5.3	El treball de camp	60
5.4	Altres qüestions de metodologia cartogràfica.....	61
6	ELS CANVIS D'USOS AGRÍCOLES I PECUARIS A SANT FELIU DE LLOBREGAT, SANTA CREU D'OLORDA I MOLINS DE REI	62
6.1	Els usos agrícoles al segle XVIII i primera meitat del segle XIX	62
6.2	Els canvis d'usos agrícoles a la segona meitat del segle XIX	63
6.2.1	Sant Feliu de Llobregat.....	64
6.2.2	Santa Creu d'Olorda	66
6.2.3	Molins de Rei.....	69
6.3	Els canvis d'usos pecuaris al segle XVIII i XIX	71
6.4	La sobredimensió dels cereals als amillaraments del segle XIX	72
6.5	La crisi de la fil·loxera de finals de segle XIX i la sortida de la crisi a principis del segle XX.....	73
6.6	Els usos del sòl a la primera meitat del segle XX.....	76
6.7	Els usos del sòl a la segona meitat del XX i principis del XXI	78
6.8	Els usos pecuaris al segle XX I XXI.....	81
7	CONCLUSIONS	83
8	FONTS HISTÒRIQUES	85
8.1	Fonts impreses	85
8.2	Fonts manuscrites.....	85
9	FONTS CARTOGRÀFIQUES ACTUALS	90
10	BIBLIOGRAFIA	91

ÍNDIX DELS GRÀFICS

Gràfic 1	Reconstrucció dels usos del sòl a Sant Feliu de Llobregat (1851-1864).....	64
Gràfic 2	Reconstrucció dels usos del sòl a Santa Creu d'Olorda (1853-1861).....	67
Gràfic 3	Reconstrucció dels usos del sòl a Molins de Rei (1858-1879).....	70
Gràfic 4	Reconstrucció dels usos del sòl a Sant Feliu de Llobregat (1945-2022).....	76
Gràfic 5	Reconstrucció dels usos del sòl a Molins de Rei (1945-2022).....	77
Gràfic 6	Canvis d'usos del sòl a l'àrea d'estudi entre 1851 i 2022	80

1 INTRODUCCIÓ

El treball que a continuació es presenta busca estudiar les dinàmiques dels canvis d'usos agrícoles i ramaders a Catalunya des del segle XVIII fins avui sota l'exemple d'una petita àrea entre les comarques del Baix Llobregat i el Barcelonès, al marge esquerra de la vall baixa del riu Llobregat, compresa pels municipis de Sant Feliu de Llobregat, Molins de Rei i el desaparegut municipi de Santa Creu d'Olorda.

1.1 MOTIVACIÓ

Plantejo aquest Treball Final de Grau en Geografia com una continuació del anterior TFG que vaig finalitzar just ara fa dos anys pel Grau en Història, durant el curs 2019-2020.¹ En aquest primer TFG vaig tenir l'ocasió d'analitzar, encara que de forma resumida, dos processos judicials de la segona meitat del segle XVIII sobre el dret a percebre delmes a diverses finques localitzades a la parròquia de Santa Creu d'Olorda (a la Serra de Collserola). El treball s'emmarcava en el conjunt de transformacions esdevingudes a Catalunya al segle XVIII, tant en el pla econòmic, com demogràfic i en les relacions senyoriales. El més destacat d'aquest procés va ser l'anàlisi de les causes que van motivar l'elaboració d'un mapa sobre el cultiu de la vinya en una part de la parròquia de Santa Creu d'Olorda. El que vaig estudiar llavors en va motivar a seguir investigant sobre la mateixa parròquia, especialment des de la vessant de l'activitat agrícola.

1.2 OBJECTIUS I HIPÒTESI

El TFG que ara es presenta busca analitzar l'evolució dels espais agrícoles des del segle XVIII fins a l'actualitat a tres termes municipals del Baix Llobregat: Santa Creu d'Olorda (també dit Olorde o Olordre), Sant Feliu de Llobregat i Molins de Rei. El motiu de l'estudi d'aquests tres municipis és que l'anàlisi de Santa Creu durant els últims tres segles es feia pràcticament impossible sense tenir en compte els altres dos municipis. La causa d'això està en que al 1916 el terme de Santa Creu va decidir dissoldre's, i el seu terme va passar a formar part de Sant Feliu de Llobregat, Molins de Rei i en menor mesura de Sarrià (que després va passar a Barcelona).² Per això ha estat necessari determinar de forma precisa l'àrea compresa per aquests tres municipis, quelcom que es podrà fer a partir de la cartografia parcel·lària del segle XIX.

L'objectiu no és únicament constatar els canvis dels usos, sinó també entendre els factors socioeconòmics i naturals externs que han pogut tenir un impacte considerable en els canvis dels usos agrícoles i pecuaris del sòl.

---

¹ Àlex García Visús, «Transformacions demogràfiques, agràries i senyoriales a la Catalunya del segle XVIII: el cas de Santa Creu d'Olorda» (Treball Final de Grau, Universitat de Barcelona, 2020).

² Josep Mª Jordà i Capdevila, *Santa Creu d'Olorda: història d'un poble que no pogué reeixir* (Molins de Rei: Parròquia de Santa Creu d'Olorda, 2002), 56.

L'anàlisi de les variacions dels conreus s'inicia al segle XVIII d'una forma molt aproximada, al tractar-se d'un període amb informació més fragmentària i sense cartografies de detall. A partir de mitjans del segle XIX fins avui sí que s'ha pogut determinar de forma molt precisa tots els usos del sòl de l'àrea d'estudi a través d'una anàlisi espacial.

D'aquesta forma, l'objectiu principal d'aquest treball és:

-Analitzar en detall l'evolució de l'agricultura i la ramaderia a Sant Feliu de Llobregat, Molins de Rei i Santa Creu d'Olorde, entenent en cada moment els condicionants externs que influeixen en aquest sector econòmic.

I els objectius específics:

-Analitzar els usos agrícoles i pecuaris al segle XVIII i principis del XIX de forma aproximada.

-Analitzar en detall els usos agrícoles i ramaders a la dècada de 1850.

-Analitzar en detall els usos agrícoles i ramaders entre les dècades de 1860 i 1870.

-Analitzar en detall els usos agrícoles i ramaders a la dècada de 1940.

-Analitzar en detall els usos agrícoles i ramaders avui, entre 2021 i 2022.

La principal hipòtesi de treball és que l'àrea d'estudi compresa per aquests tres municipis ha patit en els darrers temps una gran regressió de l'agricultura en favor d'altres usos de l'espai. I aquest canvi ha vingut tant per l'increment dels espais construïts com per la inserció de l'agricultura catalana en el mercat globalitzat d'aliments. Justament la dissolució de Santa Creu com a municipi podria estar al darrere d'aquest declivi agrícola, ja iniciat al segle XIX.

El present treball comença amb un estat de la qüestió, per entendre que han dit els diversos autors sobre els canvis dels espais agrícoles i ramaders a Catalunya des del segle XVIII fins avui. A continuació, conté un apartat on s'expliquen en detall la tipologia de fonts històriques que s'han utilitzat en aquest TFG. Seguidament, s'inclou un apartat de metodologia, per entendre com s'han obtingut les dades i les cartografies finals, i com s'ha realitzat el treball de camp com a forma complementària de recollir informació sobre els usos del sòl agrícoles i pecuaris actuals. Posteriorment, es presenta l'apartat on s'exposen els resultats i es fan les oportunes valoracions. Finalment, s'inclouen dos annexos, un cartogràfic i estadístic i un altre fotogràfic.

Donades les limitacions d'aquest treball, l'estat de la qüestió esdevé massa breu per un període de tres segles, però la voluntat de donar una visió global que abasti tot el període d'estudi m'empeny a fer un esforç de síntesi.

No he cregut oportú fer un apartat diferenciat de resultats i un altre de valoració dels mateixos perquè els resultats que es presenten ja tenen, fins a cert punt, una interpretació subjectiva: les interpretacions cartogràfiques o les interpolacions de dades estadístiques impliquen la necessitat de prendre decisions, que es podrien considerar subjectives,

tot i que sempre guiades en base a les fonts històriques disponibles. Tot i això, sí que s'ha volgut exposar molt clarament a l'annex quines són les fonts estadístiques originals i quines han estat modificades.

El sistema de citació que s'utilitzarà en aquest TFG és el de notes a peu de pàgina i bibliografia del *Chicago Manual of Style*, a través de la versió adaptada al espanyol per la Universitat de Deusto.³ Si bé no es tracta del sistema més habitual en Geografia, aquest resulta molt més pràctic a l'hora de citar abundant documentació històrica.

---

³ Javier Torres Ripa, *Manual de estilo Chicago-Deusto* (Bilbao: Publicaciones de la Universidad de Deusto, 2013).

2 ESTAT DE LA QÜESTIÓ: ELS CANVIS D'USOS AGRÍCOLES I PECUARIS DES DE EL SEGLE XVIII FINS AVUI

2.1 ELS CANVIS D'USOS AL SEGLE XVIII

L'obra de Pierre Vilar és cabdal a l'hora d'estudiar el segle XVIII català des d'una perspectiva global, i els seus postulats continuen sent en gran mesura vàlids. Durant aquest segle, Vilar defensa que paral·lelament al augment demogràfic que experimenta el Principat de Catalunya, es produeixen nombroses rompudes sobre terres abans no agrícoles per satisfer les necessitats d'una població creixent. A la vegada, també es produeix un augment de la productivitat relativa. Però totes aquestes millores no es tradueixen en un augment de la producció de cereals, sinó que es produeix una especialització en altres productes, el que implica el sorgiment de relacions capitalistes al camp català.

Vilar es lamenta per no ser capaç de quantificar i cartografiar amb precisió l'extensió agrícola de les noves rompudes realitzades al segle XVIII. Considera que el que ha quedat de les fonts del Reial Cadastre, impost implantat llavors, no són prou sistemàtiques ni tenen la fiabilitat suficient per explicar els canvis agrícoles que s'estan produint. S'ha d'acontentar amb testimonis que parlen del caràcter general d'aquest fenomen a pràcticament tot el Principat. Són especialment nombrosos els testimonis que parlen de noves rompudes per plantar vinyes, sovint a través del contracte de rabassa morta.⁴ Així, la vinya és el cultiu que més destaca en l'extensió dels conreus, i que ha exercit el paper més decisiu en l'economia rural durant aquesta època. Fins i tot la vinya s'implantava en detriment d'altres conreus ja existents, com el de l'olivera o el blat.

A partir de l'anàlisi dels preus de Barcelona, Vilar formula la hipòtesi, confirmada després per molts autors,⁵ de que els preus a la ciutat comtal són més alts que a l'interior del Principat, on estan les zones productives, però a la ciutat comtal fluctuen molt menys perquè en temps de males collites s'importen massivament cereals de l'estranger. Així, a l'interior, en moments de bones collites, la demanda que exerceix Barcelona evita l'ensorrament dels preus, i en les males collites el proveïment de Barcelona esmorteix la crisi. Per la part dels productes vitivinícoles, Vilar pensa que la clau de l'expansió d'aquest sector està en que, ja des de finals del segle XVII i durant bona part del segle XVIII, els preus del vi són molt més superiors als dels cereals. I l'extensió dels cultius de la vinya a moltes regions de Catalunya, especialment les més accessibles al contacte

---

⁴ «Rabassa morta: contracte pel qual un propietari cedeix una porció de terra a un pagès perquè aquest la conreï de vinya, repartint-se les despeses i els fruits amb el propietari, amb condició que el contracte dura per cinquanta anys o fins que les dues terceres parts dels primers ceps són morts». Extret d'Antoni Mª Alcover Sureda i Francesc de Borja Casanovas, *Diccionari català-valencià-balear*, Ed. Digital 2001-2002. Disponible a: <https://dcvb.iec.cat/> (últim accés 18/07/2022).

⁵ Per a més detalls, veure García, «Transformacions demogràfiques, agràries i senyoriales a la Catalunya del segle XVIII», 24-27. Ramon Garrabou, Enric Vicedo i Gaspar Feliu confirmen la hipòtesi de Vilar.

amb Barcelona o als intercanvis marítims, es produeix per aquestes connexions de preus entre les zones més dinàmiques del Principat.

Però a banda de la vinya, també hi han molts altres productes que formen part d'aquesta agricultura de comercialització: l'extensió de la morera ve motivada per la indústria sedera catalana i valenciana; l'alzina surera s'utilitza en la indústria del suro; s'incrementa l'explotació de boscos, màquies i garrigues anteriorment improductives, que tenen una gran sortida a la indústria naviliera; el cànem s'expandeix per qualsevol explotació agrícola, per al consum tèxtil i de veles i cordes per a la indústria naviliera; ametllers i avellaners tenen un gran creixement al corregiment de Tarragona i s'exporten pel port de Salou cap als fabricants de torró de Xixona, d'Alacant i Cartagena, i també cap al nord d'Europa; el conreu de l'oli, que durant bona part del segle havia patit un retrocés, tornarà a revifar a partir de 1772 després d'una crisi d'escassetat.

Les zones que s'especialitzen en un producte passen a tenir carències d'altres (el gra perd espai en favor de la vinya; els ramats no experimenten creixement, ja que els cultius especulatius són més remuneradors, mentre que la població sí que creix), i els intercanvis amb altres zones esdevenen imprescindibles, per vendre aquell producte especialitzat i comprar el que no es pot produir. S'instal·len així, en les àrees més ben interconnectades, les relacions capitalistes al camp català.⁶

No es podrien citar aquí tots els estudis locals que incorporen alguna referència als canvis agrícoles del segle XVIII, però com a mínim s'ha volgut fer referència a alguns dels estudis específics més destacats, que han vingut a corroborar el ja expressat per Vilar.

Enric Vicedo, pel cas de Lleida, constata com aquesta zona s'especialitza en la producció de cereals, que després es destinaven a l'exportació cap a aquelles zones deficitàries en gra.⁷ Llorenç Ferrer constata l'especialització vitícola a la comarca del Bages, però també destaca l'existència d'altres activitats a la Catalunya del segle XVIII que presentaven un gran dinamisme: arròs a l'Empordà; salines a Cardona, a Gerri de la Sal i al Delta de l'Ebre; tarongers a Alella; maduixes a Vilassar de Dalt; pèsols al Maresme; pinyols al Vallès i a Santa Coloma de Farners; pomes i peres a la Cerdanya, etc. El mateix es podria dir de la ramaderia. El bestiar s'utilitzava com animal de tir, per a l'alimentació i la producció de llana. Tot i que la ramaderia i l'agricultura eren activitats contradictòries perquè competien per l'espai, la cerca de fórmules per compatibilitzar-ho és una mostra més de la diversitat econòmica.⁸

---

⁶ Pierre Vilar, *Catalunya dins l'Espanya Moderna: recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*. Trad. per Eulàlia Duran, 4^a ed. (Barcelona: Edicions 62, 1987), 185-480.

⁷ Enric Vicedo Rius, «Les transformacions del món rural de les terres de Lleida. Els límits d'un creixement, segle XVIII», *Estudis d'Història Agrària*, n° 20 (2007): 69-88.

⁸ Llorenç Ferrer i Alòs, *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central: segles XVIII-XIX* (Barcelona: Abadia de Montserrat, 1987), 91-92, 196-199; Llorenç Ferrer i Alòs, «La diversitat de l'activitat econòmica a la Catalunya moderna: més enllà de la renda feudal» (comunicació, *Actes del Sisè Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Universitat de Barcelona, 15-19 desembre de 2008). A *Pedralbes: revista d'història moderna*, n° 28 (2008): 743-745.

Però altres autors també han constatat les dificultats o els diferents ritmes a l'hora d'establir-se aquesta agricultura de comercialització. Per exemple, pel cas de Cervera i la Segarra, Enric Tello explica com l'espoli de les classes senyoriales als petits pagesos impediè el creixement agrícola.⁹

En general, tot i les crítiques de Vilar a les fonts cadastrals, han estat molts els autors que han realitzat nombrosos estudis locals o regionals que les han utilitzat per copsar els canvis en les distribucions dels conreus, l'estructura de propietat, i altres aspectes socials, etc. Molts també han utilitzat el Reial Cadastre per comparar-ho amb els amillaraments de la segona meitat del XIX i primera meitat del XX i el cadastre topogràfic-parcel·lari de la segona meitat del segle XX o fins i tot amb imatges aèries del segle XX i XXI.¹⁰

Llorenç Ferrer i Antoni Mas van realitzar una síntesi sobre l'augment dels cultius i els regadius a partir dels estudis cadastrals realitzats per diversos autors i ells mateixos en anteriors estudis sobre les superfícies conreades a 13 poblacions catalanes: Barcelona (Barcelonès), Calella (Maresme), Fullea, Puiggròs, el Vilosell (Garrigues), Lleida (Segrià), Manresa (Bages), Reus (Baix Camp), Sitges (Garraf), Reus (Baix Camp), Sitges (Garraf), Terme de Su (Solsonès), Talavera (Segarra), el Talladell (Urgell) i Tèrmens (Noguera). Tot i que es tracta d'una mostra reduïda, a partir d'aquesta anàlisi conclouen que a la majoria d'elles l'extensió de terra cultivada augmenta al període 1741-1800 respecte a l'anterior període 1716-1740. A més, el creixement extensiu perd importància en favor de l'especialització agrícola, amb major pes de terres dedicades a la vinya i de les terres de regadiu. Però el problema d'aquest estudi és que estan comparant dades qualitativament diferents, quelcom que ja adverteixen alguns dels autors dels quals obtenen les dades.¹¹ Com afirma Agustí Alcoberro, en el moment d'implantació del cadastre, al 1715, aquest era percebut per la població com un càstig de guerra, i d'aquí sorgeixen les ocultacions de la riquesa imposable, especialment els primers anys, quan van haver-hi moltes dificultats per implantar-ho.¹² Per tant, abans de concloure si va haver-hi un increment en l'extensió dels conreus seria necessari reconstruir les superfícies reals dels municipis en aquell moment i comparar-ho amb tota la superfície que consta en els cadastres.

---

⁹ Enric Tello Aragay, *Cervera i la Segarra al segle XVIII. En els orígens de la Catalunya pobra* (Lleida: Pagès, 1995), 467-494.

¹⁰ Per a una definició d'amillament, veure l'apartat 3.3 sobre la Contribució Territorial.

¹¹ Llorenç Ferrer i Alòs i Antoni Segura i Mas, «Organització de la producció agrària a la Catalunya del set-cents» (comunicació, *Actes del Segon Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Universitat de Barcelona, 20 desembre de 1988). A *Pedralbes: revista d'història moderna*, n° 8 (1988): 511-534; per exemple Jordi Andreu i Sugranyes i Mª Josep Montserrat i Robert expressen en els seus respectius treballs que els primers cadastres, al 1716, tenien una major proporció d'ocultacions, a més de que en un inici els grups privilegiats no pagaven l'impost, i per tant no hi constaven les seves terres, a Jordi Andreu i Sugranyes, «Propietat i relacions socials a l'agricultura de Reus: segles XVIII i XIX», *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, n° 2 (1985): 80-81; Mª Josep Montserrat i Robert, *Estudi econòmic de Sitges durant el segle XVIIIè* (Sitges: Grup d'Estudis Sitgetans, 1985), 10-13, 110-111.

¹² Agustí Alcoberro i Pericay, «El cadastre de Catalunya (1713-1845): de la imposició a la fossilització», *Pedralbes*, n° 25 (2005): 247-254.

Justament aquesta òptica d'anàlisi espacial sí que s'incorpora en l'estudi d'Olga Sbert i Raimon Masdéu. Aquest autors, a partir d'uns croquis de les finques del cadastre de 1732, van aconseguir fer una transcripció gràfica del cadastre de 1716, que només conté informació textual, però molt detallada. Els autors constaten que el cadastre de 1716 només hi consta el 49,6 % de la superfície real del municipi, i la falta de superfície no es pot omplir amb la superfície (que no consten a les finques del cadastre) dels camins, rieres i les edificacions disperses del municipi. Al cadastre de 1732 ja hi consta el 58,9 % de la superfície total del terme, i a la revisió de 1742 el 60,2 %. Per tant, si només s'agafen les xifres oficials dels documents, es pot tenir la idea equivocada de que les terres dedicades als conreus s'han incrementat molt, quan en realitat el que s'ha fet és combatre el frau amb mesuraments més precisos.¹³ Si el problema de les dades oficials és que es donen superfícies de les parcel·les més petites del que són, Sbert i Masdéu podrien haver calculat les superfícies real dels conreus per a cada moment a partir de les dades de superfície obtingudes amb la reconstrucció que havien fet de les parcel·les.

2.2 LA CRISI DE L'ANTIC RÈGIM

Pierre Vilar conclou que al segle XVIII Catalunya encara no viu plenament en el nou mode de producció capitalista i qualsevol problema pot posar en qüestió el creixement, com les continuades crisis entre 1793 i 1814 fruit de les successives guerres: Guerra de la Convenció amb França (1793-1795); les dues guerres anglo-espanyoles (1796-1802, 1805-1809) i la invasió francesa d'Espanya (1808-1814). Aquestes guerres, i en concret les mantingudes amb Anglaterra, suposaven una greu afectació pel comerç internacional, que de retruc impactava sobre l'agricultura catalana, ja que el sector vitivinícola depenia en gran mesura de les exportacions (cap a ciutats com Londres, Amsterdam, també al mar Bàltic i a les colònies americanes, etc.). De totes formes, considera que en aquelles regions més dinàmiques s'havien posat unes bases irreversibles per a la transició al sistema capitalista.¹⁴

Josep Fontana constata que acabada la Guerra d'Independència al 1814, es comencen a fer patents les conseqüències del col·lapse del comerç colonial i l'aturada de les remeses americanes de plata, com a resultat de les lluites per la independència que s'havien iniciat a la majoria de colònies espanyoles a l'Amèrica. Aquesta situació va comportar un augment del dèficit en la balança comercial i l'inici d'un greu període de deflació. Tot plegat va suposar la fallida de la Hisenda pública de la monarquia absoluta de Ferran VII, i de retruc de l'economia de l'Antic Règim.

La regressió de les exportacions va afectar a aquells sectors més dinàmics de l'economia catalana i lligats als circuits del capital internacional, com era el sector vitivinícola o el sector manufacturer. Tampoc ajudava l'absència d'una marina de guerra mínimament operativa per a protegir el comerç marítim del país davant de l'ancestral

---

¹³ Olga Sbert i Pérez i Raimon Masdéu i Térmens, *El territori de Sant Just Desvern en el segle XVIII / L'anàlisi del Cadastre de 1716* (Sant Just Desvern: Centre d'Estudis Santjustencs, 2019), 145-146, 179.

¹⁴ Vilar, *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, 183-480, 625-655.

pirateria nord-africana i els corsaris patrocinats per les noves repúbliques llatinoamericanes.

Josep Fontana considera que tota aquesta situació va fer prendre consciència a la burgesia catalana, a partir de 1814, que el manteniment de l'Antic Règim sota el regnat de Ferran VII impossibilitava qualsevol desenvolupament de l'economia catalana, atès que amb la pèrdua de l'imperi colonial, aquesta s'havia de fomentar, necessàriament, en el mercat interior espanyol. Però aquest mercat interior estava mal articulat com a conseqüència de la pervivència de les estructures feudals, que impedièren una adequada comercialització dels excedents cerealícoles de l'interior de Castella cap a les regions perifèriques deficitàries de cereals (com Catalunya) al mateix temps que s'adquirien manufactures i teixits estrangers, en comptes dels catalans.

A la vegada, la pagesia, benestant o no, va deixar de pagar amb regularitat les càrregues feudals. Tota aquesta situació permetrà les condicions polítiques i socials adients per a la consolidació definitiva de les reformes liberals que s'iniciaran a partir de la mort de Ferran VII al 1833, i que permetran la definitiva consolidació de l'economia capitalista en el marc de l'Estat espanyol.¹⁵

2.3 LA REESTRUCTURACIÓ DEL SECTOR VITIVINÍCOLA

Josep Colomé Ferrer i Francesc Valls Junyent analitzen l'impacte de la crisi colonial i del comerç exterior espanyol a principis del segle XIX sobre el sector vitivinícol català. Els autors observen que la caiguda dels preus dels vins és molt important entre el període 1816-1820 i 1841-1845. Tot i això, no sembla pas que la superfície agrícola ocupada per la vinya retrocedís durant el període considerat. Els autors consideren que l'expansió de la vinya es va mantenir en aquests anys, i arriben a aquestes conclusions comparant dades de diverses comarques del cadastre de mitjans del segle XVIII amb les dades dels amillaments de la dècada de 1860 (Annex 1 i 2).

Segons aquest anàlisi, a les comarques del Prelitoral, a més d'altres, com la Segarra, la vinya hauria iniciat la seva expansió durant el segle XVIII i hauria assolit el seu màxim just abans de la fil·loxera. En canvi, a les comarques litorals el creixement de la vinya s'hauria produït a la segona meitat del segle XVII i el seu màxim s'hauria assolit al segle XVIII. Per precisar una mica més en alguna àrea d'estudi, Colomé i Valls sistematitzen els contractes a rabassa morta de les notaries de Piera (Anoia) pel període 1721-1850 i Vilafranca del Penedès (Alt Penedès) pel període 1780 i 1850. En els dos casos hi ha un continu ritme de realització d'aquest contracte pel segle XVIII, però aquests s'incrementen encara més al segle XIX; Piera assoleix el període amb més contractes a la dècada de 1840, mentre que Vilafranca ho fa durant els 15 anys posteriors a la guerra del Francès. En general la gran majoria d'aquests contractes es realitzaven sobre terres que eren ermes o boscoses o sobre terres vitícoles que s'havien iniciat a conrear poc

---

¹⁵ Josep Fontana Lázaro, *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*, 2ª ed. (Espulgues de Llobregat: Ariel, 1975), 47-53; Josep Fontana Lázaro, *La quiebra de la monarquía absoluta 1814-1820*, 2ª ed. (Espulgues de Llobregat: Ariel, 1974), 53-76, 110-114, 213-263.

abans de signar l'escriptura. L'anàlisi del cadastre de Piera de 1724, 1770 i l'amillament de 1853 permet confirmar el que s'ha observat en les fonts notarial: la proporció de vinya comença a créixer al segle XVIII i s'accelera entre 1770 i 1853.

Així doncs, arriben a la hipòtesi de que a la primera meitat del XIX, tot i la caiguda dels preus del vi i la crisi comercial, ha d'haver-hi una explicació basada en la major rendibilitat de la vinya respecte d'altres conreus que expliqui aquesta intensificació vitivinícola al Prelitoral. A través de diverses fonts de l'Anoia, el Garraf i l'Alt Penedès sobre producció i costos per hectàrea i preus mitjans intenten arribar a una aproximació de la rendibilitat per hectàrea de la vinya i cereal per a principis del segle XIX. Els resultats mostren que les explotacions dedicades la producció vinícola de certa qualitat eren les més rendibles. En canvi, les explotacions de vins de poca qualitat (vi per a fassina) destinats a la producció d'aiguardents, no resultaven rendibles, i encara ho eren menys si l'explotació s'efectuava sota un contracte de rabassa o parceria. Així, els rendiments de les explotacions cerealícoles, tot i el guaret, eren superiors als de les explotacions vinícoles vinculades a la fabricació d'aiguardent, però molt inferiors a les explotacions per a vins de qualitat per a l'exportació. Segurament davant l'ensorrada de preus del vi, nombrosos productors, molts d'ells rabassaires, davant de la impossibilitat legal de substituir la vinya per un altre conreu sense perdre la seva terra, o davant de la baixa rendibilitat d'altres conreus, van optar per millorar al màxim la seva producció de vi.

Si es comparen les exportacions de productes vitivinícoles entre finals del segle XVIII i els anys 1842-1843 del port de Barcelona cap a Amèrica (Annex 3), es confirmen les conclusions dels autors. L'aiguardent ha perdut més de la meitat de les trameses cap a Amèrica, mentre que el vi s'ha multiplicat gairebé un 800 %. En conjunt, les exportacions vitivinícoles s'incrementen al voltant d'un 400 %, el que demostra que el sector s'ha recuperat. Resulta clar que es va produir una reestructuració del sector vitivinícola com a resposta a la difícil conjuntura que l'agricultura catalana va patir durant les tres dècades posteriors a la Guerra del Francès.

Colomé i Valls consideren que l'increment de les pressions fiscals de l'Estat, en una conjuntura deflacionista a partir de 1818, van estimular el procés d'especialització cap a un conreu comercial com la vinya, perquè permetia vendre la producció en diners, que era com s'havia de pagar el Cadastre. Això va poder generar una negativa dels productors a pagar la renda feudal (abans de la supressió formal en temps d'Isabel II), que sovint es pagava en espècie, atès que els hi era més necessari la seva comercialització per obtenir diners amb els que pagar els impostos.¹⁶

L'anàlisi de Colomé i Valls resulta molt complet per entendre els canvis en el sector vitivinícola per aquesta època, però no tenen en compte a l'hora d'analitzar les dades comarcals sobre la vinya que cap a la dècada de 1860 la plaga de l'oidium (la primera de les grans malalties de la vinya, que arribà d'Amèrica) ja estava causant greus estralls en molts vinyars catalans. Justament les comarques de l'Annex 2 que al 1860 presenta-

---

¹⁶ Josep Colomé Ferrer i Francesc Valls Junyent, «La viticultura catalana durant la primera meitat del segle XIX. Notes per a una reflexió», *Recerques: Història, economia i cultura*, n° 30 (1994): 47-68.

ven una menor proporció de vinya respecte la dècada de 1720, com el Maresme o el Baix Camp, estaven llavors molt afectades per aquesta malaltia. Per tant, la vinya va seguir mantenint una importància cabdal a moltes comarques litorals fins a mitjans del segle XIX.

Josep Pascual també observa aquesta recuperació del sector vitivinícola a partir del primer terç del segle XIX, gràcies a que els vins catalans que s'exportaven a Amèrica tenien com a contraprestació l'adquisició de cotó americà per a la indústria tèxtil.¹⁷

Així, Emili Giralt considera que fins a mitjans del XIX l'expansió vitivinícola només va venir limitada pels condicionants geogràfics. Allà on no hi havia una altitud excessiva, la vinya es va seguir estenent fins i tot en les terres més marginals. Moltes àrees de muntanya van tenir un gran creixement demogràfic gràcies a l'auge vitícola, creixement que mai més es va recuperar després de la crisi vitícola de finals del XIX.¹⁸

En el transcurs d'aquesta transformació del sector vitivinícola durant les primeres dècades del segle XIX, no es pot considerar que tots els moments van ser favorables i / o tots els grups socials lligats a aquest conreu van sortir afavorits. Ja hem expressat que els productors de vinyes per a fassina, especialment si eren rabassaires, van veure reduïts els seus rendiments com a conseqüència de la reestructuració del sector vitivinícola. En aquest sentit, Josep Fontana relaciona el suport de certes capes camperoles que es van empobrir en aquest període al moviments polítics més ultres, que després derivaran en el carlisme.

Els camperols tenen dificultats per crear formes d'organització d'una certa amplitud i veuran en els ultres, carlins i republicans més tard, una coincidència en la lluita contra un enemic comú: contra un govern (tant els dels liberals com els governs moderats de Ferran VII), que esclafa els pagesos amb càrregues fiscals molt dures i que és incapaç de comprendre els seus problemes. La prova de que en realitat camperols i carlins no comparteixen un projecte social és que els primers no tornaran a pagar els delmes.

Per Josep Fontana, la situació d'empobriment de molts camperols rau en la caiguda generalitzada dels preus agrícoles a tota Europa que es produeix des de la fi de les guerres napoleòniques fins els anys trenta del segle XIX. A França, per exemple, la caiguda dels preus es va compensar amb un augment de la producció, i Anglaterra amb la disminució dels costos gràcies a la mecanització, però a Espanya no va haver-hi res per compensar-ho. Així, els mercats espanyols es van omplir de cereals a baix preu, col·lapsant els mercats locals, mentre que a la vegada el valor de les exportacions agràries es veien greument disminuïdes. La caiguda dels preus no va afectar als mitjans de subsistència dels camperols, però necessitaven vendre el doble (de vi, llana o blat) per seguir pagant uns impostos que no havien baixat en la mateixa mesura que els preus. La primera resposta és la revolta antifiscal, però fracassada aquesta la única alternativa va ser deixar

---

¹⁷ Pere Pascual i Domènech, *Agricultura i industrialització a la Catalunya del segle XIX: formació i desestructuració d'un sistema econòmic* (Barcelona: Crítica, 1990), 183-185.

¹⁸ Emili Giralt i Raventós, «Agricultura». A *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, dir. per Jordi Nadal Oller (Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1990), II: 225-226.

de pagar els impostos feudals. Així doncs, el carlisme va acabar arrelant en aquelles àrees que al segle XVIII havien assolit un cert nivell de comercialització agrícola, i que aquesta prosperitat s'havia vist traspalsada amb els canvis del primer terç del segle XIX.¹⁹

2.4 LA DIVERSITAT GEOGRÀFICA EN LES ESPECIALITZACIONS AL SEGLE XIX

Llorenç Ferrer utilitza tres fonts documentals que agafen el període de 1820 a 1845-1850 per a obtenir informació dels conreus existents a tots els municipis catalans. En concret, les fonts són: la *relación de los pueblos .... mandada formar por el intendente Vicente de Frigola* (1824); el llibre *Cataluña en la mano* de Joan Bautista Galobardes (1831); el *Diccionario geográfico-estadístico de España y sus posesiones de Ultramar* de Pascual Madoz (1845-1850). A partir d'aquestes fonts, l'autor elabora unes cartografies per poder observar la distribució dels diferents conreus a Catalunya.

La primera observació és que els conreus més generalitzats (vinya, olivera i cereal) no es produïen alhora a tot arreu. Per tant, això fa pensar que hi havia diferents especialitzacions agrícoles al territori. Igualment, aquest anàlisi permet observar que en aquestes dècades molts conreus es generalitzen cap a noves àrees (Annexos 4-14).

Dintre de la categoria dels cereals, el blat es conreava a pràcticament totes les comarques al 1824, a excepció de la Cerdanya i la Vall d'Aran, però al 1845 aquesta comarques també passen a cultivar-ne. Tot i això, Llorenç Ferrer adverteix que el mapa dels conreu del blat és el més imprecís de tots, perquè sota aquesta denominació genèrica de blat poden haver-hi moltes varietats i produccions amb volums molt diversos.

És en els mapes dels altres cereals que es permet deduir que no a tot el Principat el blat era el conreu més important. El sègol al 1824 es concentra a les comarques del Pirineu occidental català, des d'on segurament es feia una comercialització dels excedents. Al 1845, es produeix una generalització d'aquest conreu, que segurament es barreja amb el blat, cap a les comarques de ponent i les tarragonines. L'ordi al 1824 es concentra al Camp de Tarragona i l'Alt Camp, sempre coincidint amb el conreu de blat, però al 1840 es generalitza cap a una àrea bastant similar al sègol (i al blat).

El conreu de llegums al 1824 es localitza sobretot a la Catalunya Oriental, mentre que al 1845 ja s'ha generalitzat per tota Catalunya excepte a les Garrigues i algunes àrees de les comarques de les terres de l'Ebre. Cal destacar que aquest creixement de les llegums no serà idèntic a tot arreu, car algunes àrees s'especialitzaran en el conreu d'algunes llegums concretes. Per exemple, les mongetes es conrearan especialment al Segrià i part de la Noguera al 1824, mentre que cap al 1845 ja s'hauran estès cap al Pallars.

---

¹⁹ Josep Fontana Lázaro, «Crisi camperola i revolta carlina». A *El carlisme. Sis estudis fonamentals*, coord. per Jordi Canal Morell (Barcelona: l'Avenç i la Societat Catalana d'Estudis Històrics, 1993), 107-126.

La vinya, que ja era un conreu molt important, segueix guanyant pes entre la dècada de 1820 i la de 1850, expandint-se cada cop cap a comarques catalanes més interiors de les províncies de Lleida i Barcelona. Queden al marge les comarques més fredes (Vall d'Aran, Alta Ribagorça, Pallars Sobirà, Berguedà, Osona i bona part de la Cerdanya).

La presència de l'olivera també s'incrementa en el període d'estudi. Al 1824 la producció d'oli esta present a les comarques gironines, tarragonines, les Terres de Ponent i en menor mesura al Bages, l'Anoia, el Vallès Occidental, l'Alt Penedès i el Garraf. Al 1845, l'olivera hauria avançat cap al nord i només quedarien fora d'aquest conreu el Berguedà, Osona, la Cerdanya, el Ripollès i la Vall d'Aran. A partir de les descripcions d'alguns pobles, Ferrer constata que zones com la Ribera d'Ebre i Terra Alta tenien una gran comercialització oliera.

El diccionari de Madoz també ens parla del conreu de fruiters i hortalisses. Sobre els primers, estan força estesos per tota Catalunya, però es mencionen unes àrees amb especial concentració: les comarques pirinenques, les comarques de Girona, les terres de l'Ebre i als voltants de Barcelona. En aquest darrer cas, el mercat barceloní era un gran atractiu: comarques com el Baix Llobregat, el Maresme o el propi Barcelonès produïen fruita per la ciutat comtal. Igualment, el diccionari menciona moltes altres especialitzacions de fruiters destinades a la venda als diferents mercats locals o regionals.

La producció d'hortalisses també apareix molt generalitzada a tota Catalunya. Les dificultats dels transports no permetien anar a vendre algunes verdures molt lluny, però està clar que els excedents es comercialitzaven pels diferents mercats locals.

El segle XIX serà també el moment d'auge de diversos conreus americans a Europa. Malgrat que el descobriment d'Amèrica s'havia produït al segle XV, el conreu i consum generalitzat d'algunes dels aliments americans va trigar forces segles.

A la dècada de 1820, el conreu de blat de moro estava centrat només a l'entorn de la comarca de Vic i alguns municipis que hi limitaven a la Garrotxa i la Selva. Al 1845, aquest conreu ja s'havia expandint cap a les comarques de Girona, el Ripollès, el Berguedà i el Solsonès, a més d'altres municipis dispersos d'altres comarques que començaven a introduir aquest conreu. Pel cas de la patata l'auge encara és més gran. Al 1824 aquest conreu només es concentrava a la Vall d'Aran, el Ripollès i l'Alta Garrotxa. Al 1845, el conreu de la patata s'havia estès per municipis de totes les comarques catalanes, i més intensament a les àrees de la Noguera, l'Alt Urgell, el Solsonès, part del Berguedà, l'Alta Ribagorça, el Pallars Sobirà, la Cerdanya, el Pallars Jussà, el Berguedà, Osona, a més de les comarques mencionades abans. Així, moltes àrees de muntanya que al segle XVIII seguien tenint una agricultura eminentment de subsistència passen en aquest període a una agricultura de comercialització.

Els conreus d'ametllers, que a principis del segle XIX eren molt minoritaris, a mitjans de la centúria ja s'havien estès per les comarques de l'Ebre i les Garrigues i alguns pobles del Segrià, i la seva producció es destinava a la comercialització. Una situació similar es reproduïa amb els garrofers (destinats pel consum animal), car aquest conreu al 1845 es concentrava al Montsià, el Baix Ebre, la costa de Tarragona i una mica a Barce-

lona. Per acabar, les grans zones de pastures pel bestiar es concentraven al Pirineu, on hi havia una clara especialització de ramaderia extensiva. Igualment, al Pirineu també s'hi realitzava una important explotació de la fusta.²⁰

Com explica Salvador Llobet, per a la ramaderia la presència de l'herba és indispensable, i perquè aquesta estigui present de forma abundant i amb la qualitat suficient, és necessari una pluviometria de com a mínim 700 mm anuals, condició que la gran majoria de zones de Catalunya no compleix. I es que cal tenir en compte que, donat el règim pluviomètric del Mediterrani, és a l'estiu quan menys plou, just en el moment que més ho necessiten les pastures. Només les àrees de muntanya, especialment les comarques més elevades del Prepirineu o les valls o serralades pirinenques, amb precipitacions superiors als 700 mm, i amb importància de les mateixes a l'estiu, reuneixen les condicions climàtiques per permetre el desenvolupament d'una important activitat ramadera.²¹

Tot i la manca de grans estadístiques per a la primera meitat del segle XIX, Ramon Garrabou i Josep Pujol sostenen que hi ha suficients testimonis que demostren que durant aquesta època va seguir havent-hi un important ritme de noves rompudes, a la vegada que creixia la població, mentre que a la segona meitat el ritme s'alenteix.

A partir de la segona meitat del segle XIX, la creació de la Contribució Territorial i l'aplicació del model estadístic dels amillaraments a tots els municipis constitueix una valuosa font d'informació per estudiar l'agricultura d'aquest període d'una forma sistemàtica. Això ens permet saber que cap a la dècada de 1860 arbres i arbustos eren els conreus més importants a les províncies de Barcelona i Tarragona, ocupant la vinya el 52 % i el 38,2 % dels respectius totals agrícoles. A Tarragona el conreu arborícola estava més diversificat: l'olivera tenia un gran pes, ocupant el 18,2 % dels conreus, i els arbres fruiters el 18,7 %. En canvi, a Lleida i Girona els cereals i les llegums eren dominants, ocupant el 66 % i el 67,1 %, respectivament.²²

Ramón Garrabou, Xavier Cussó i Enric Tello utilitzen l'*Estadística Territorial de la Província de Barcelona* de l'agrimensor Pedro Moreno y Ramírez, de 1858, i que en bona mesura es basa en aquests amillaraments, i ho comparen amb un conjunt de documentació sobre producció i consum de cereals de la província de Barcelona generada per la Junta Provincial de Agricultura, Industria y Comercio de Barcelona, i de la delegació provincial del Ministeri d'Hisenda i Foment. Aquesta Junta Provincial va recavar un conjunt de taules, anomenades *Estados*, que tots els municipis van haver d'omplir indicant la producció, el consum, les importacions i exportacions dels principals productes agraris. Aquestes taules indiquen la superfície sembrada i les rotacions realitzades a

---

²⁰ Llorenç Ferrer i Alòs, «Especialitzacions de conreus a la Catalunya de la primera meitat del segle XIX» (comunicació, X *Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local*, Universitat de Barcelona, Diputació de Lleida, Alguaire, 4-6 d'abril de 2019), 1-23.

²¹ Salvador Llobet i Reverter, «La ramaderia a Catalunya». A *Geografia de Catalunya*, dir. per Lluís Solé i Sabarís (Barcelona: Aedos, 1958-1962), I:447-448.

²² Ramon Garrabou Segura i Josep Pujol Andreu, «El canvi agrari a la Catalunya del segle XIX», *Recerques: Història, economia i cultura*, n° 19 (1987): 39-64.

cada municipi pel període 1858-67, i amb això els autors han recalculat la producció de cereal de cada municipi (perquè el recull original tenia errors), per saber la capacitat de cobertura del consum local.

Tant els *Estados* com *l'Estadística* de Pedro Moreno donen una superfície total de conreu de cereal de 96.172 i 98.599 hectàrees, respectivament. Segons *l'Estadística* de Pedro Moreno, el cereal conreat seria el 43,7 % de tota la superfície cultivada. Es tracta d'una quantitat elevada, i és que el gran creixement demogràfic de Barcelona d'aquell moment i de la resta de ciutats de la província generaven una gran demanda d'aliments que impulsaven una producció intensiva de llegums, patates, cereals, hortalisses o cànem i fins i tot una petita intensificació ramadera arreu de la província, que els autors interpreten sota el model de Von Thünen (amb una aplicació parcial). Una primera corona destinada a la producció d'agricultura, horticultura i fruita fresca intensiva pels mercats urbans es localitzaria des de mitjans del segle XIX a la Vall Baixa del Llobregat, i més al marge esquerra, que disposava del regadiu per mitjà del Canal de la Infanta, i també als espais, encara no construïts, del Pla de Barcelona que disposaven de l'aigua del Rec Comtal; aquesta primera corona es subdividiria després en tres branques: en direcció a Sant Adrià del Besòs i Badalona i a alguns municipis del Maresme; a través de la Serralada Litoral, cap als termes de Santa Coloma de Gramenet i Montcada; i cap a la plana prelitoral, al Vallès Oriental i les rodalies de Sabadell i Terrassa. A la vegada, un altre extens cinturó de producció vitícola es situaria a la meitat occidental de la província, des del Garraf fins el Pla del Bages, passant per l'Alt Penedès, l'Anoia, les àrees muntanyoses del Baix Llobregat i part del Vallès Occidental. Una segona anella de Thünen es situaria a les àrees forestals del Montseny i a la Serralada Prelitoral, per al proveïment de fusta, llenya, carbó vegetal i pastures, a uns 50-60 km de Barcelona; i una tercera anella es situaria a les comarques d'Osona i el Berguedà, a uns 60-90 km de distància de Barcelona, on tornaria a haver-hi una important activitat cerealícola.

Però els autors recalquen que l'estructura de la localització de les franges d'especialització agrària seria molt més complexa. Factors com la disponibilitat d'aigua, l'accidentalitat del relleu o les capacitats i limitacions agroecològiques eren molt importants. A més, al marge de l'especialització de cada àrea, a totes bandes seguia havent-hi una mica de tot: una mica de vinya, una mica de blat, àrees d'erms utilitzades com a pastures, àrees forestals...

Seguidament, els autors analitzen la producció de blats panificables (en funció del consum alimentari bàsic d'un habitant) per a cada partit judicial i cada municipi de la província. Encara que les àrees destinades a cereals panificables assolien les 89.7.08 hectàrees, cada any els autors calculen que es sembraven només 43.197 hectàrees com a conseqüència de les rotacions habituals de conreus. El resultat dona que només hi havia una cobertura del 37,1 % del consum total de cereals panificables per a la població de la província de Barcelona amb la producció local de la mateixa, i per tant la resta de cereal era d'importació. Hi ha, però, diferències regionals molt significatives: el partit judicial del Vic tenia una cobertura de més del 116,5 %, mentre que les rodalies de Barcelona només del 4,6 % (veure Annex 15).

Aquests càlculs permeten constatar, a mitjans del segle XIX, la persistència del conreu de cereals a la província, però que moltes comarques i localitats tenien una producció clarament insuficient per cobrir les seves necessitats de consum. Això demostra que bona part de les explotacions pageses estaven enfocades al mercat: si tenien una producció vitivinícola, havien de comprar els cereals al mercat; si per contra estaven especialitzats en producció cerealícola, l'objectiu era comercialitzar-la als mercats locals; si tenien una producció ramadera o forestal, com a les masies pirinenques o de mitja muntanya, tampoc tenien prou amb els seus propis horts i havien que recórrer al mercat, etc.

Sobre les rotacions de conreus, són nombroses les fonts que afirmen que a mitjans del segle XIX el guaret pràcticament havia desaparegut de gran part de les àrees bladeres de la província de Barcelona. Per tant, hi havia un predomini de la rotació cereals-llegums, o blat-blat de moro, amb una presència marginal de plantes farratgeres a la major part dels sòls. Si bé això havia suposat una gran innovació en el sistema cerealícola, no havia estat suficient. Els farratges estaven lluny d'aconseguir ocupar un terç de l'àrea conreada, per tal de que la seva presència permetés incrementar els bestiar i per tant els fems, que sumat amb el nitrogen addicional de les lleguminoses permetés incrementar els rendiments agrícoles substancialment, tal i com defensava l'agronomia europea.²³

Sobre les rotacions als conreus de sembradura, el propi Ramon Garrabou també donava una visió de conjunt per a tot el Principat durant el segle XIX. A principis de la centúria la Catalunya central i oriental (el Bages, el Vallès, l'Anoia i el litoral gironí) els llegums i en ocasions les plantes farratgeres ocuparien sistemàticament una part del guaret. A Osona, el Berguedà, la Garrotxa i les altres terres gironines les plantes farratgeres i els llegums s'alternaven amb els cereals, i per tant no es feia guaret. En canvi, a les terres de ponent i meridionals, se seguia realitzant el guaret, i com a màxim se sembrava una mica de llegums. Cap a final del XIX, el guaret havia desaparegut pràcticament de la província de Barcelona i Girona. Al Camp de Tarragona, els conreus herbacis havien disminuït molt, i allà on es mantenien es practicava una collita anual, mentre que a les altres àrees de la província de Tarragona es conreava anualment un terç de la superfície. Finalment, a Lleida, l'aridesa del clima i la manca d'adobs feien que es tingués que practicar un guaret anual, tant a les terres de regadiu com de secà.²⁴

Per altre banda, el fet de que a Catalunya es confeccionessin nombroses cartografies que complementaven els amillaraments de la Contribució Territorial també ha permès desenvolupar tota una línia de recerca sobre distribució conreus i els paisatges agraris.

Marc Badia Miró i Fernando Rodríguez Valle van posar de relleu les enormes possibilitats dels Sistemes d'Informació Geogràfica (SIG) per a estudiar la història del paisatge agrari a partir de la georeferenciació dels plànols històrics i la representació dels conreus que apareixen als amillaraments que els acompanyen. Igualment, també destaquen

---

²³ Ramon Garrabou Segura, Xavier Cussó Segura i Enric Tello Aragay, «La persistència de conreu de cereals a la província de Barcelona a mitjan segle XIX», *Estudis d'Història Agrària*, n° 20 (2007): 165-221.

²⁴ Garrabou i Pujol, «El canvi agrari a la Catalunya del segle XIX», 46-60.

les oportunitats que suposa aplicar a la distribució dels conreus dels mapes un model d'avaluació agrícola del territori en funció de variables climàtiques i edafològiques.²⁵

També amb metodologies dels SIG, Núria Font analitza els dos mapes parcel·lars de Sant Martí de Provençals de 1853 i 1871 (Annex 16) amb l'objectiu d'estudiar els usos del sòl en cada moment. Sant Martí, un municipi situat al Pla de Barcelona, estava llavors en plena efervescència industrialitzadora. Així, entre 1853 i 1871, es produeix un increment de l'espai dedicat a les indústries, però al voltant dels espais construïts segueixen havent-hi nombrosos camps. Al Baix Pla, per sota del Rec Comtal, es localitzen els camps de regadiu. És tracta d'una zona que històricament ha servit de proveïment d'hortalisses a la ciutat de Barcelona. En canvi, a l'Alt Pla, per sobre del Rec Comtal, es localitzen camps de secà, amb una important presència de la vinya.²⁶

Alexandre Nobajas analitza el plànol parcel·lari del municipi d'Horta de 1861, situat a la part alta del Pla de Barcelona. Va georeferenciar el mapa i va digitalitzar les diferents parcel·les. L'autor decideix representar els usos generals del sòl, deixant al marge les rieres o els camins. Per acabar, a la digitalització realitzada li va afegir un model digital d'elevacions (MDT; Annex 17). L'autor va fer aquest procés perquè va constatar que hi havia una relació bastant directe en funció de la distància al nucli urbà d'Horta o la proximitat a les vessants de la muntanya de Collserola. El resultat és que les àrees de boscos es situaven a la part més alta del terme i més allunyada dels nuclis urbans. També en aquesta àrea hi havia nombrosos erms (potser pastures o camps de vinya destruïts per l'oidium?). Les vinyes es situaven a mig camí entre Collserola i el nucli urbà; els cereals, en una zona més pròxima al nucli urbà i molt més planera; i finalment els fruiters eren els conreus que limitaven amb el nucli d'Horta i que necessitaven les terres més fèrtils.²⁷

També cal destacar el meticulós treball de Lluís Parcerisas, que analitza l'evolució del paisatge al municipi de Vilassar de Mar (Maresme) des del 1850 fins a l'actualitat utilitzant diverses cartografies cadastrals. L'ús dels SIG en el seu treball per analitzar els mapes parcel·lars històrics li permet afirmar el gran grau de fiabilitat dels amillaraments que acompanyen aquests mapes (per exemple, l'amillarament que acompanya el plànol de 1850 té un frau superficial de només el 3,9 %). El seu treball permet veure com al 1850 al municipi dominava el conreu de la vinya, seguit pels cereals, i en conjunt l'agricultura era majoritàriament de secà; al 1950 la vinya pràcticament ha desaparegut i en canvi el conreu predominat són les hortes de regadiu, en la línia de les transformacions econòmiques que s'han donat al Maresme i al Baix Llobregat; i per últim, al

---

²⁵ Marc Badia Miró i Fernando Rodríguez Valle, «Una nueva metodología para la reconstrucción de la evolución histórica del paisaje agrario», *Revista Internacional de Ciencia y Tecnología de la Información Geográfica*, n° 5 (2005): 69-78.

²⁶ Núria Font Casaseca, «La cartografía parcel·laria del vuit-cents com a font d'anàlisi per conèixer el paisatge històric: Sant Martí de Provençals (1853-1871)» (comunicació, *Segon Congrés Català de Geografia*, 29-31 de maig de 2008). A *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, n° 65 (2008): 383-392.

²⁷ Alexandre Nobajas i Ganau, «Integració entre cartografia històrica i models d'elevació digital del terreny. El cas del plànol parcel·lari del municipi d'Horta de 1861». A *Cartografia i agrimensura a Catalunya i Balears al segle XIX*, ed. per José Luis Urteaga González i Francesc Nadal i Piqué (Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, 2011), 237-247.

2004, s'observa un gran creixement de la urbanització com a conseqüència de l'auge de l'activitat turística, el que ha comportat una reducció notable de l'espai agrari, el qual ara està dedicat en la seva majoria a l'horta i la floricultura.²⁸ El propi Lluís Parcerises amb l'Enric Tello, realitzen un treball que segueix la mateixa metodologia a escala de la comarca del Maresme, analitzant els canvis d'usos del sòl des de mitjans del segle XIX fins al segle XXI a 12 municipis de la comarca.²⁹

Abans de la generalització dels SIG alguns autors també havien dedicat monogràfics específics a l'anàlisi del paisatge agrícola amb cartografies parcel·làries, com és el cas de Jaume Sans i Antonio de Haro pel plànol de Sant Boi de Llobregat de l'any 1861. Si bé els resultats d'aquests treballs són molt més aproximats que els realitzats amb els SIG, també constitueixen un important precedent que posa en valor aquest tipus de fonts històriques.³⁰

Respecte a la ramaderia, des del segle XVIII es produeix una expansió dels conreus en detriment del bosc i les pastures, i la poca presència de conreus farratgers al segle XIX no afavoriren un gran desenvolupament ramader. Però a la vegada la major proporció de conreus i més població al Principat (tot i que amb un consum de carn encara baix) afavorí el bestiar com animal de feina al camp. La ramaderia d'aquesta època és encara tradicional, extensiva, amb petites explotacions arreu del territori, amb espècies autòctones poc adequades pel que serien les noves exigències alimentàries i econòmiques del segle XX. Les xifres absolutes de bestiar ens indiquen que amb posterioritat al cens de 1865 es produeix una davallada del nombre de caps de bestiar que no es recupera fins 1917 (Annex 22). Una de les causes d'aquesta davallada pot estar en que el tren substituï el bestiar equí dedicat al transport de llarga distància, i que a la indústria les noves energies (gas i electricitat) van substituir l'energia d'origen animal.³¹

2.5 LA INTENSIFICACIÓ AGRÍCOLA MITJANÇANT EL REGADIU A PARTIR DEL SEGLE XIX

Tot i la existència d'una gran vocació hidràulica a Catalunya des de l'Antiguitat, segons Josep Maria Ramon la gran expansió del regadiu no s'inicia fins a mitjans del segle XIX. De les 268.868 hectàrees de regadius al període 2000-2009, 170.350 s'havien transformat en regadiu entre 1858 i 1999. I el període i la zona amb major increment de superfície de regadiu es donarà especialment entre mitjans del segle XIX i la dècada dels anys 10 del XX a la Conca de l'Ebre.³²

---

²⁸ Lluís Parcerises i Benedé, *Evolució i paisatge a Vilassar de Mar* (Lleida: Pagès, 2010), 18-27, 31-32, 48-49, 71-72, 78-79.

²⁹ Lluís Parcerises i Benedé i Enric Tello Aragay, «Els canvis en els usos del sòl al Maresme (1850-2007)». A *Cartografia i agrimensura a Catalunya i Balears al segle XIX*, 249-261.

³⁰ Jaume Sans i Margenet i Antonio de Haro Queral, «El plànol parcel·lari de Sant Boi de Llobregat de 1861 i els usos del sòl agrícola», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, n° 49 (2000): 129-143.

³¹ Giralt, «Agricultura», II:277-302.

³² Josep Maria Ramon i Muñoz, «Infraestructuras hidráulicas y regadío en la Cuenca catalana del Ebro, 1850-2000». A *Gestión y usos del agua en la Cuenca del Ebro en el siglo XX*, ed. per Vicente Pinilla

Pere Pasqual considera que a mitjans del segle XIX, la burgesia catalana era plenament conscient de que l'expansió de la industrialització per tota Catalunya necessàriament requeria una reestructuració de l'agricultura catalana. Així, la burgesia va invertir grans quantitats de diners en grans obres d'infraestructures que permetessin constituir una agricultura intensiva que proveís, fonamentalment, patates, llegums i carn al centres industrials. L'exemple més clar és el del Canal d'Urgell i la línia de tren de Barcelona a Saragossa. Al 1853 es va constituir la societat privada Canal d'Urgell per part de la casa Germans Girona, Clavé i Cia., i al 1861 les obres del canal, amb 144 quilòmetres de longitud, pràcticament ja estaven enllestides. L'objectiu del canal era convertir la seca comarca de l'Urgell en una plana d'horta, llegums i prats artificials per a pastures. El canal abraçava una superfície de milers d'hectàrees, però llavors mancava construir tot el sistema de séquies que havia de permetre aprofitar l'aigua del canal. A la vegada, la casa Germans Girona, Clavé i Cia. va esdevenir el principal accionista de la companyia del Ferrocarril de Barcelona a Saragossa, que s'encarregà de la construcció de la mateixa línia. Aquesta línia havia de travessar les terres regades pel canal. Així, amb el ferrocarril es volia assegurar un proveïment barat de blat des de l'interior d'Espanya i també un transport ràpid per comercialitzar, cap a les ciutats industrials catalanes cada cop amb major població, la producció hortícola i de carn de l'Urgell.³³

Jaume Vila ha tractat en un estudi molt tècnic la història dels Canals d'Urgell. Les obres s'iniciaren al 1853, però aquest no fou més que el darrer, i ara sí exitós, intent, després de molts altres fracassats per construir-lo. El Canal quedà oficialment inaugurat al 1862. Però aquest Canal, que agafava l'aigua del riu Segre aigües avall del nucli de Ponts, en moments d'estiatge no tenia prou aigua per regar les 70.000 ha de terres de regadiu projectades. Així, entre 1929 i 1932 es van executar les obres del Canal Auxiliar, amb una capacitat per donar un servei extra a 23.000 hectàrees de l'àrea que el Canal Principal ja abraçava. El Canal Auxiliar permetia abastir aquesta àrea amb un cabal continu d'aigua al haver-se garantit l'abastiment provinent del l'embassament hidroelèctrics de Sant Llorenç de Montgai, de la companyia Regs i Forces de l'Ebre, que ja incorporava les aigües del riu Segre i de la Noguera Pallaresa, a més de comptar també amb els embassaments de la Camarasa i de Tremp, situats en aquest darrer riu.

Però el Canal Auxiliar no resolva tots els problemes. El Canal Principal seguia dependent del cabal del riu Segre en cada moment, i en alguns estiatges el riu portava molt poca aigua. Per això va ser necessari construir el pantà d'Oliana, per tal d'acumular l'aigua i garantir-ne el subministrament al Canal durant l'estiu. Les obres de l'embassament es van concloure al 1956.³⁴ Posteriorment, al 2000 entrava en funcionament un nou pantà al Segre, el de Rialb, situat aigües avall de pantà d'Oliana. La construcció d'aquest darrer pantà ha permès iniciar les obres d'un nou canal de reg, el Canal Garrigues-Segarra

---

Navarro (Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2008), 275-279; Ramon Garrabou Segura, Josep-Maria Ramon Muñoz, «Aigua, agricultura i regadiu a la Catalunya contemporània, 1800-2010», *Estudis d'Història Agrària*, n° 23 (2010-2011): 37-38.

³³ Pascual, *Agricultura i industrialització a la Catalunya del segle XIX*, 106-108.

³⁴ Jaume Vila i Ricart, *Els Canals d'Urgell i la seva història* (Lleida: Diputació de Lleida, 1992), 17, 82-188, 332-333, 451-458.

(Annex 19). Encara en construcció, quan estigui finalitzat suposarà un nou impuls per l'agricultura lleidatana, ja que està previst que converteixi 70.150 noves hectàrees de conreus de secà en conreus de regadiu al marge esquerra del riu Segre, a les comarques de la Noguera, la Segarra, l'Urgell, el Pla d'Urgell, Les Garrigues i el Segrià.³⁵

Un dels estudis més recents sobre el Canal d'Urgell és el de Meritxell Gisbert, qui sintetza el ja expressat per altres autors i n'aporta un nou anàlisi espacial (Annex 18). Les terres de ponent són en general planes i fèrtils, però el problema que tenien era el clima continental: molt de fred a l'hivern i molta calor a l'estiu. A més, la escassa precipitació dificultava la sembra quan les pluges no acompanyaven. Davant de la falta d'aigua, només era possible una única collita a l'any (sent optimistes) i només de cereals. També hi havia en aquestes àrees vinyes, oliveres i ametllers, mentre que els conreus de regadiu eren minoritaris.

El Canal d'Urgell permetrà la producció de nous conreus, com lleguminoses, arbres fruiters o plantes hortícoles, o l'increment de la producció de cereal. Però la transformació agrícola no serà immediata. Tot i la construcció de Canal al 1862, no es considera que comença a funcionar a ple rendiment fins 60 anys després, un cop fet el Canal Auxiliar, i encara entre 1961 i 1965 va ser necessari construir quatre séquies de distribució.³⁶

L'altre gran obra hidràulica de la conca de l'Ebre a Catalunya és el Canal d'Aragó i Catalunya. Davant dels fracassos de diverses empreses concessionàries per dur a terme el projecte, l'Estat es va fer càrrec d'aquestes obres l'any 1896 i les va finalitzar al 1909. Al 1916 el canal regava unes 22.000 hectàrees als municipis de Lleida.

També cal destacar la construcció dels dos canals als marges del riu Ebre. Les obres del Canal de la Dreta de l'Ebre es van finalitzar l'any 1858, i encara que el projecte pretenia regar unes 12.000 hectàrees, això no es va aconseguir fins ben iniciat el segle XX. El Canal de l'Esquerra de l'Ebre es va inaugurar l'any 1912 i es calcula que la superfície regable era també d'unues 12.500 hectàrees. Ambdós canals inicien el seu recorregut a l'Assut de Xerta, i reguen les terres als dos marges de l'Ebre fins la desembocadura.³⁷ Els dos canals van permetre establir dos tipologies de conreus molt diferenciats, segons explica Salvador Llobet: des de Xerta fins Amposta els conreus de regadiu són d'horta: hortalisses, tarongers i cereals; en canvi, al delta hi ha un predomini de l'arròs, llevat d'algunes àrees de pastura pel bestiar boví.³⁸

---

³⁵ Ramon, «Infraestructuras hidráulicas y regadío en la Cuenca catalana del Ebro, 1850-2000», 295-297; Ministerio para la Transición Ecológica y el Reto Demográfico, «Canal Segarra-Garrigues». Disponible a: <https://www.acuaes.com/actuacion/canal-segarra-garrigues> (últim accés 01/07/2022).

³⁶ Meritxell Gisbert i Traveria, «Cartografia i transformació del territori a Catalunya entre l'Antic Règim i la Revolució liberal (ss. XVIII-XIX): el paper de la família Soler» (Tesi doctoral; Barcelona: Universitat de Barcelona, 2017), I:130-133.

³⁷ Josep Mª Ramon i Muñoz, «Infraestructuras hidráulicas y regadío en la Cuenca catalana del Ebro, 1850-2000», 281-284.

³⁸ Salvador Llobet i Reverter, «L'explotació del camp». A *Geografia de Catalunya*, I:420, 429-430.

Fora de la Conca de l'Ebre destaquen, encara a una escala molt menor, la construcció dels canals del reg a la part baixa del riu Llobregat. El primer, el Canal de la Infanta, que capta l'aigua del Rec Vell de Molins de Rei (fins llavors només utilitzada pels molins fariners) i arriba fins l'Hospitalet, inicia les seves obres al 1817 i s'inaugura al 1819, encara que les obres finalitzen l'any següent. Segons càlculs de Meritxell Gisbert, en base al pla de repartiment proporcional de l'aigua de 1838 de l'arquitecte Tomàs Soler i Ferrer, consten 2.498,2 hectàrees regades. Cal dir, però, que llavors algunes parcel·les per sota del Canal encara no es regaven, i Ramón Garrabou afirma que el Canal de la Infanta va acabar regant 3.230 hectàrees. Gisbert també representa l'àrea irrigada pel Canal a partir de les 17 cartografies elaborades entre 1838 i 1852 pel mencionat Tomàs Soler i Ferrer, i el seu fill, Joan Soler i Mestres (Annex 20). L'èxit del Canal de la Infanta va motivar als propietaris a engegar la construcció del Canal de la Dreta del Llobregat. Les obres s'iniciaren al 1856 i es finalitzen al 1865, permetent regar unes 3.000 hectàrees des de Santa Coloma de Cervelló fins al Prat del Llobregat.³⁹

Gemma Tribó explica, a propòsit del Canal de la Infanta, que aquest va permetre incrementar els rendiments agrícoles, especialment del cànem, les hortalisses i del blat de moro, que eren conreus que necessitaven molta aigua. També va permetre regularitzar les collites d'altres conreus, que si bé no requerien tant de reg, amb el Canal s'evitaven dependre de les sequeres pròpies del clima Mediterrani: és el cas dels cereals, les plantes farratgeres, les mongetes i els fruiters de regadiu (sobretot pomeres i pereres). Justament els conreus mixtos de cereals i fruiters de regadiu van guanyar molt de protagonisme amb el Canal de la Infanta, i alguns grans propietaris barcelonins van iniciar la substitució dels emparrats al Pla per arbres fruiters, que no comportaven tanta inversió en jornals i aportaven més guanys.⁴⁰

També cal destacar el treball de David Pavón sobre les obres hidràuliques a les coques de la Muga i del Fluvià, a Girona. Tot i el gran nombre de projectes que es proposen des de mitjans del segle XIX, no serà fins al període de 1940 a 1980 que aquests es materialitzen. La construcció de l'embassament de Boadella, al riu Muga, així com tota una xarxa de distribució de l'aigua a través de nombroses sèquies permetrà regar bona part de la plana al·luvial altempordanesa.⁴¹

---

³⁹ Gisbert, «Cartografia i transformació del territori a Catalunya», 177-189; Garrabou i Pujol, «El canvi agrari a la Catalunya del segle XIX», 35-83; Gemma Tribó i Traveria, «Evolució de l'estructura agrària del Baix Llobregat (1860-1931)» (Tesi doctoral; Molins de Rei: Universitat de Barcelona, 1989), 756-758. Gemma Tribó ha publicat recentment una síntesi de la seva tesi al llibre *La superació de la crisi agrària de finals del segle XIX al Baix Llobregat (1860-1930)* (Edicions del Llobregat: Sant Feliu de Llobregat, 2022).

⁴⁰ Gemma Tribó i Traveria, «L'impacte del Canal en les transformacions agràries i en la industrialització del Baix Llobregat». A *El Canal de la Infanta / La recuperació d'un patrimoni*, coord. Ignasi Doñate i Sanglas (Cornellà: l'Avenç de Cornellà de Llobregat, 2015), 33-37, 40-42.

⁴¹ David Pavón Gamero, *Gran obra hidràulica i territori a les conques de la Muga i del Fluvià (1850-1980)* (Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, Patronat Francesc Eiximenis, 2008), II:673-687.

2.6 ELS CANVIS EN LA DIETA DE LA POBLACIÓ EN ÈPOCA CONTEMPORÀNIA

Els patrons de consum de la població i els seus canvis són també molt importants per entendre els canvis que s'han produït en els diferents conreus. Xavier Cussó Segura i Ramon Garrabou han publicat una síntesi al respecte. A Catalunya, tot i l'especialització agrària d'algunes zones per a la comercialització (com el vi) o la importació de productes d'àrees llunyanes (com el sucre o el cacau d'Amèrica des del segle XVIII), bona part del producte agrari de cada comarca es destinava per a l'autoconsum, com a conseqüència de les poques tècniques de conservació d'aliments i de la manca d'un sistema eficient de transport.

De forma tradicional, a Catalunya al igual que d'altres regions d'Europa, els productes vegetals constituïen la principal aportació de calories i proteïnes ingerides. Ramón Garrabou i Xavier Cussó calculen per a la segona meitat del segle XVIII i bona part del XIX un consum de pa diari entre els 700-800 grams per adult, el que suposaria una aportació calòrica de 1.700-2.000 kilocalories diàries (d'un total de 2.800 que es calcula com a necessàries al dia). L'alimentació es complementava amb llegums (molt proteïques), verdures, hortalisses (amb la generalització d'alguns productes d'origen americà, com els pebrots i els tomàquets), fruites i peix salat, mentre que el consum de carn entre les classes populars era molt baix i irregular, concentrant-se en dates assenyades (quan es feia la matança del porc, per exemple). A partir de les Guerres Napoleòniques, el consum de la patata es comença a generalitzar, esdevenint un aliment fonamental d'algunes regions. Es constitueix així una dieta basada essencialment en patates, llegums i cereals. Això implicava mancances nutritives pel poc consum de carn i no prou hortalisses, verdures i fruites.

Des de finals del segle XIX o principis del XX es comencen a produir més canvis, acompanyats per millores en el transport de mercaderies i en la conservació dels aliments. El pes del pa en la dieta comença a disminuir. Paral·lelament, creix el consum de cereals en forma d'arròs i pasta i els llegums comencen a perdre importància. En canvi, comencen a guanyar importància els productes d'origen animal com la llet (especialment de vaca), els ous, la carn, el peix fresc, etc. També es diversifica el consum de productes vegetals, amb més verdures i fruites. Igualment, els progressos tècnics en la conservació d'aliments a finals del XIX impulsen el sorgiment de productes tractats i processats per una indústria alimentària moderna. Sorgeixen fàbriques de farina, oleïcoles, d'embotits, de conserves, de galetes, de gasoses, de xocolata, de gel artificial, etc. La Guerra Civil suposarà una aturada en la millora de l'alimentació, i no serà fins als anys 50 que continuen les tendències ja iniciades al primer terç del segle XX.⁴²

---

⁴² Xavier Cussó Segura i Ramon Garrabou Segura, «La transició nutricional a la Catalunya contemporània: una primera aproximació», *Recerques*, nº 47-48 (2004): 51-80; Xavier Cussó Segura i Ramon Garrabou Segura, «La transición nutricional en la España contemporánea: las variaciones en el consumo de pan, patatas y legumbres (1850-2000)», *Investigaciones de Historia Económica*, nº 3.7 (2019): 69-100.

2.7 LA CONSTRUCCIÓ DEL FERROCARRIL I LA INTEGRACIÓ DELS MERCATS: EL CAS DEL MARESME I EL BAIX LLOBREGAT

Fins a la l'arribada del tren, blats i altres grans havien de fer un llarg i lent recorregut des del centre de la península (com La Mancha, Aragó, l'interior d'Andalusia, Tierra de Campos, etc.) fins a les zones portuàries, on s'embarcaven cap als centres urbans de consum. En un país amb una falta de carreteres i canals, la comunicació dificultava el comerç dels productes i les despeses de transport eren molt elevades, tant que encarien les mercaderies objecte de tràfic i en limitaven el seu consum. És per això que a partir de la dècada de 1840 la burgesia barcelonina mostrà un gran interès en la millora de les comunicacions a través de la construcció del ferrocarril que permetés connectar Barcelona, el gran centre industrial, amb les principals poblacions catalanes i amb els mercats cerealícoles d'Espanya. A Catalunya, a diferència de la resta d'Espanya, el capital autòcton va ser suficient per finançar la construcció de la majoria de línies del ferrocarril. A finals de 1865, Barcelona tenia connexió ferroviària amb Blanes, Girona, Manresa, Lleida, Saragossa, Amposta, Reus, etc. Al 1885 les connexions ja arribaven fins València, Perpinyà, Sant Joan de les Abadesses, etc. Ràpidament el transport de mercaderies a través de navegació de cabotatge i tragineria amb carros i bèsties de càrrega quedaren substituïdes pel transport en tren, més eficient. Així, de la línia de Barcelona a Saragossa començaren a arribar, principalment de la Meseta septentrional castellana, una elevada quantitat de blats i farines. Tot i això, els ferrocarrils no van tenir la capacitat transformadora que de forma il·lusòria s'havia esperat que produís en el curt termini ni van aconseguir un gran abaratiment dels productes agràries provinents de l'interior de la península. Amb tot, les expectatives empresarials quedaren frustrades entre 1864 i 1866 amb el col·lapse de les companyies ferroviàries i del sistema financer i borsari català.⁴³

Tot i la crisi conjuntural del ferrocarril, està clar que a la llarga ha esdevingut un element articulador de les comunicacions arreu del territori. En aquest sentit, el tren permetrà que el Baix Llobregat i el Maresme, les primeres comarques amb línia de ferrocarril, siguin les àrees millor connectades amb la capital catalana i amb altres nuclis urbans. Aquestes àrees, gràcies al regadiu, es van consolidar a la segona meitat del segle XIX com a proveïdores de productes hortícoles i fructícoles a una població urbana que creixia en nombre i que millorava els seus hàbits de consum, incrementant la demanda d'aquests productes. I aquestes regions no només van proveir de fruites, hortalisses i verdures a Barcelona, sinó també a altres nuclis de població de Catalunya i alhora s'exportaven cap a França i Anglaterra.⁴⁴ A continuació analitzarem alguns detalls d'aquestes importants comarques sota les respectius treballs monogràfics de Salvador Llobet pel Maresme i de Gemma Tribó pel Baix Llobregat.

---

⁴³ Pascual, *Agricultura i industrialització a la Catalunya del segle XIX*, 88-97, 150-152, 168-169.

⁴⁴ Garrabou i Pujol, «El canvi agrari a la Catalunya del segle XIX», 72-74.

Al Maresme, a finals del segle XVIII la vinya esdevé el conreu més important, però començava també a sorgir un conreu molt vinculat als circuits comercials: el taronger. Al cadastre d'Alella de 1818 ja ens informa de l'existència d'una petita extensió de fruiters de regadiu, que segurament es tracten de tarongers, un producte que anirà creixent al llarg del segle. El Diccionari de Madoz de 1845 ens parla de l'existència de tarongers a Tiana, Teià, Vilassar de Mar, Cabrera de Mar, Cabrils, Cabrera, Argentona, Caldes d'Estrach, Arenys de Mar i Alella. El propi Madoz ens informa de l'existència d'un gran comerç de tarongers i llimoners que s'exportaven des de Mataró cap a França o l'interior del Principat. Aquest auge dels cítrics es concentrava en els pobles al sud-oest d'Arenys de Mar, on els hiverns eren més suaus, i especialment a les valls resguardades. Els posteriors amillaraments de mitjans de segle XIX també ens informen de l'existència dels tarongers. Aquests conreus van anar creixent fins que al 1891 una gelada extraordinària va ocasionar la ruïna d'aquestes plantacions. Aquest fenomen catastròfic, seguit de la creixent competència dels tarongers valencians, va ocasionar el declivi dels tarongers al Maresme. Així, a la dècada de 1940 els tarongers que quedaven eren només una reminiscència del que havien estat al segle XIX.

L'horta també va anar creixent des del segle XIX i va acabar esdevenint una alternativa a la crisi dels tarongers. Especialment important va esdevenir la collita primerenca de patates, aprofitant les bones condicions climàtiques de la comarca i la gran demanda d'aquest tubercle per part dels mercats urbans (catalans i europeus). També a partir de 1922 sorgeix amb força el conreu de les flors, destinades al mercat nacional i estranger. I tot aquest creixement de l'horta i les flors només va ser possible gràcies a l'increment de les àrees de regadiu. Si al segon terç del segle XIX els amillaraments informen de 900 hectàrees regables al Maresme, a mitjans meitat del segle XX s'havien assolit les 4.200 hectàrees, gràcies a la perforació de pous, especialment a fons de valls i planes al·luvials de la comarca, i en ocasions gràcies a l'auge de les bombes hidràuliques. Aquesta dinàmica, però, ha generat la salinització dels nivells freàtics pròxims al mar.⁴⁵

Al Baix Llobregat, ja des de finals del segle XVIII tenim constància de la vocació fructícola de la comarca: els emparrats, amb raïm de taula durant més de cinc mesos, els perers, les pomeres, les hortalisses, les aus de corral i a partir de la segona meitat del segle XIX la venda de llet fresca de vaca i cabra ens indiquen que la comarca aprofitava la seva proximitat a Barcelona per especialitzar-se en aquests productes. A la dècada de 1860 els amillaraments indiquen una important presència dels fruiters, amb més intensitat a la riba esquerra que a la riba dreta i l'àrea deltaica, per diversos factors que llavors facilitaren més la comercialització de productes cap a Barcelona. A la riba esquerra el Canal de la Infanta es va construir molt abans que el Canal de la Dreta; també es va construir en temps de Carles III, entre 1763 i 1769, la Carretera Reial de Madrid-Barcelona i el pont sobre el Llobregat a Molins. El tren també arribà abans a la riba esquerra, entre 1854-1858. Encara que més tard, la riba dreta i el delta també van acabar millorant les seves connexions amb Barcelona, entrant també en el circuit de comercia-

---

⁴⁵ Salvador Llobet i Reverter, «De Geografia Agrària de la Comarca del Maresme (Barcelona)», *Estudios Geográficos*, n° 16, 58 (1955), I:23-77.

lització amb la capital catalana: al 1874 es construeix el primer pont metàl·lic sobre el Llobregat al Prat, i a les primeres dècades del segle XX es construeixen noves carreteres d'enllaç i camins agrícoles secundaris, a més de la línia del ferrocarril al 1912.⁴⁶

2.8 LES CRISIS AGRÀRIES DE LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIX

A partir de la segona meitat del segle XIX diversos factors comencen a afectar molt negativament a l'agricultura. L'arribada de les plagues americanes de la vinya (oïdi, fil·loxera i míldiu) a Europa serà el factor desencadenant de la crisi vitivinícola d'aquest període.

Són diversos els treballs que citen l'arribada de l'oïdium, al 1852, però pocs ho tracten de forma específica. Per exemple, Antonio Segura menciona que al Pla de Barcelona, on alguns municipis com Horta, Sarrià i Sant Gervasi de Cassoles tenien moltes vinyes, aquest conreu passa de constituir el 53,2 % de la superfície amillarada al 1852 a només representar el 20 % l'any 1862, i aquesta superfície agrícola perduda passa a ser erms i boscos.⁴⁷ Emili Giralt es lamenta de la manca d'estadístiques anuals de la producció de vi per poder quantificar la crisi de l'oïdium, però a través de la sèrie de preus de diversos punts (com Figueres o Sant Pere de Ribes) pot constatar que les males collites derivades de la plaga van causar una alça importants en les cotitzacions del vi a la dècada de 1850.⁴⁸

Francesc Nadal i Luis Urteaga li han dedicat un article específic a l'efecte de l'oïdium al Maresme. Segons expliquen, la plaga va començar a afectar més greument als vinyars més costaners, com el Pla de Barcelona, el Garraf, el Baix Camp o el Maresme, a principis de la dècada de 1850. A la comarca del Maresme, entre 1852 i 1862 es van perdre el 55 % dels vinyars, és a dir, 6.439 hectàrees de vinya d'un total de 11.465. La gravetat de la plaga es va veure agreujada per la seva elevada rapidesa i la incertesa sobre com combatre-la. Aviat, institucions com l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre (IACSI) van difondre la tècnica de l'ensofrat, com a forma de combatre la plaga. Tanmateix, l'elevat preu del sofre en aquests anys va fer que molts vinyaters fossin incapaços de pagar-lo i tingueren que abandonar les seves vinyes.⁴⁹

L'altre plaga que va esdevenir encara més destructora pels vinyars va ser la fil·loxera. La importació de ceps americans resistents a l'oïdi a partir de 1856 va ser el detonant que va causar la propagació de la fil·loxera a Europa. A partir de 1868 la fil·loxera es va començar a expandir a França i en els següents anys va anar destruint els vinyars de tot el país. Això va provocar que mentre la plaga no arribava a Espanya els francesos havi-

---

⁴⁶ Tribó, «Evolució de l'estructura agrària del Baix Llobregat (1860-1931)», 903-905, 920-926.

⁴⁷ Antoni Segura i Mas, «A modo de conclusión», *El catastro en España (1714-1906)*, coord. per Antoni Segura i Mas (Madrid: Centro de Gestión Catastral y Cooperación Tributaria, Madrid, 1988), I:187-188.

⁴⁸ Giralt, «Agricultura», II:226-229.

⁴⁹ Francesc Nadal Piqué i Luis Urteaga, «L'impacte geogràfic de la plaga de l'oïdi sobre el vinyar català: el cas de la comarca del Maresme (1852-1862)», *Cuadernos de Geografía*, n° 38 (2008): 39-60.

en d'importar vins espanyols. Els productors espanyols van tenir uns anys de grans beneficis, i segons Emili Giralt, al 1883 la vinya catalana assoleix el seu màxim històric: 379.806 hectàrees, 71.322 hectàrees més que al 1860 (Annex 21). El creixement es concentra a la part més occidental de Tarragona i al sud de la província de Lleida, on fins llavors la vinya havia tingut menys pes.⁵⁰

Al 1878 la fil·loxera arriba al límit de Catalunya, a través de la província de Girona. L'IACSI va proposar establir un cordó sanitari a l'Empordà arrancant totes les vinyes de la comarca, i el pla va comptar amb l'aprovació de les Corts Generals, però els productors de la zona van impedir fer-lo efectiu. Al final la fil·loxera va acabar estenent-se per Catalunya: al 1880-1881 va entrar al Baix Empordà, al 1882 va arribar a la Tordera, al 1883 al Maresme, al 1886 al nord del Llobregat, al 1888-90 al Penedès, al Vendrell al 1892, al Camp de Tarragona i Reus al 1895, a Tortosa al 1900, a Lleida al 1901, etc. Com que van passar més de 25 anys des de que la fil·loxera va entrar a Catalunya fins que va acabar envaint els vinyars de Tarragona i Lleida, i com que en aquest període els preus seguien sent força alts, molts viticultors van començar a replantar les seves vinyes amb peus americans, resistents a la fil·loxera, de tal forma que a les províncies de Barcelona i Tarragona el ritme de les noves plantacions era quasi tant ràpid com el d'arrencada de les vinyes fil·loxerades. Així, al voltant de 1915 ambdues províncies tornaven a tenir tantes hectàrees de vinyes com al 1877. En canvi, a Girona i Lleida la superfície de vinya va quedar reduïda a la meitat.⁵¹

El sector oleícola també patirà una crisi a partir de 1860, segons explica Emili Giralt. Fins llavors, els productors d'oli tenien sota el seu control el mercat nacional (però no tenien la qualitat suficient com per competir amb els olis francesos o italians), perquè l'oli s'utilitzava tant en l'alimentació com en l'enllumenat públic i en molts processos industrials i com a lubricant de maquinària. Però des de llavors van començar a entrar d'importació olis de sèsam, colza i de cotó que van començar a utilitzar-se en els processos industrials i que també, fraudulentament, eren barrejats amb l'oli d'oliva per al consum humà. L'inici de la l'obtenció de gas per destil·lació del carbó també va desplaçar l'oli per a l'enllumenat, i a partir de 1890 van començar a arribar olis minerals de Rússia i els Estats Units per a l'untatge de maquinària industrial.⁵²

L'altre gran crisi que afectarà a l'agricultura espanyola serà la crisi cerealícola de finals del segle XIX, que va fer palesa les enormes debilitats dels sistema agrari espanyol. A Espanya, a partir de 1820, amb el triomf dels liberals, es promulga una política proteccionista de cereals, defensada des de la burgesia catalana, que buscava orientar el proveïment cerealícola de les províncies deficitàries, com Catalunya, a partir de les províncies interiors castellanques, excedentàries de cereal. Però les desamortitzacions civils i eclesiàstiques i la dissolució del règim senyorial només van fer que afavorir un latifundisme a

---

⁵⁰ Giralt, «Agricultura», II:230.

⁵¹ Juan Piqueras Haba, «La filoxera en España y su difusión espacial: 1878-1926», *Cuadernos de Geografía*, nº 77 (2005), 108-111. Del mateix autor veure també Juan Piqueras Haba, *De les plagues americanes al cooperativisme en Espanya: 1850-2007. La llarga lluita de la viticultura per la seva supervivència* (Vilafranca del Penedès: Incavi-Vinseum, 2008).

⁵² Giralt, «Agricultura», II:247.

l'interior d'Espanya que basava la seva rendibilitat agrícola no en millores tècniques o productives, sinó en la disponibilitat de mà d'obra abundant i barata. Les dècades posteriors a 1820 van ser d'una política aranzelària canviant respecte les importacions de cereal en funció dels preus de cada moment, fins que al 1868 es va tornar a imposar la plena llibertat d'importació amb només un petit aranzel, com una forma d'evitar l'especulació dels grans propietaris i comerciants, que quan la conjuntura de preus europeus era alcista aprofitaven per exportar el cereal, desproveint el mercat interior.

A finals del segle XIX, com a resultat de l'increment de la mundialització i liberalització dels mercats dels principals productes agraris, es produïa una arribada massiva de productes agraris d'Ultramar a preus molt baixos a Europa. Als Estats Units, com en d'altres llocs com Argentina, Austràlia o Canadà, la conjunció de mà d'obra immigrada, la posada en conreu de moltes noves terres i la mecanització, sumat a la reducció de les despeses del transport marítim, va permetre exportar cap a Europa grans quantitats de cereals a preus molt baixos. A Espanya, això va implicar una forta crisi pels productors de l'interior, atès que aquests eren incapaços de competir en preus amb els cereals estrangers. Els successius governs van optar per establir més mesures proteccionistes als cereals, però no van tractar de solucionar els problemes de rendibilitat de l'agricultura espanyola.⁵³

2.9 DE LA SUPERACIÓ DE LA CRISI AGRÍCOLA DE FINAL DE SEGLE XIX FINS LA GUERRA CIVIL

A la segona meitat del segle XIX, la supressió del guaret i l'establiment de rotacions que alternaven cereals amb lleguminoses i algunes plantes farratgeres a la província de Barcelona havien permès que si bé els rendiments bladers barcelonins encara estaven per sota de les àrees més avançades d'Europa, eren clarament superiors als espanyols i gairebé idèntics als alemanys o francesos. I allà on els fems animals no eren suficients, s'utilitzaven fems i altres residus urbans o la fusta de fagina. Per tant, fins l'arribada de la crisi agrària finisecular, les explotacions bladeres barcelonines gaudien d'una bona rendibilitat. La crisi deixarà palès que l'agricultura orgànica de clima mediterrani era incapaç de competir davant d'una lliure economia mundial. Si bé algunes àrees com Osona, el Vallès Oriental i algunes comarques gironines van aconseguir incrementar els rendiments incorporant més farratges a les rotacions i augmentant el bestiar, en general els condicions naturals impediren avenços semblants en altres àrees. La solució que es va imposar a principis del segle XX per incrementar els rendiments agrícoles (tant pels cereals com d'altres conreus) va ser, a banda d'algunes innovacions tècniques, la generalització dels fertilitzants minerals i químics adquirits a l'exterior (fertilitzants fosfò-

---

⁵³ Pascual, *Agricultura i industrialització a la Catalunya del segle XIX*, 83; Fontana, *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*, 184-191; Ramon Garrabou i Segura, «La crisi agrària espanyola de finals del segle XIX: una etapa del desenvolupament del capitalisme», *Recerques: història, economia, cultura*, nº 5 (1975): 163-216; Enrique Montañés Primicia, «Reformas arancelarias y comercio exterior de trigo en España: el fin de la prohibición de importar trigo (1849-1869)», *Investigaciones de Historia Económica*, nº 6 (2006): 73-104.

rics, potàssics, nitrogenats). Segons Ramon Garrabou *et al.* «en les noves condicions de la primera globalització liberal les agricultures orgàniques avançades deixaren de ser sostenibles —a la vegada— des del punt de vista agroecològic i econòmic».⁵⁴

Pel cas de la crisi oleícola, la recuperació a principis del segle XX vindrà amb els canvis significatius en el conreu de l'olivera i en les tècniques d'obtenció de l'oli. En primer lloc, igual que en el sector cerealícol, la difusió dels adobs inorgànics serà molt important en l'increment de la productivitat oleica. Les millores també vindran amb noves plantacions més espesses (més oliveres per hectàrea) però amb arbres amb menys capacitat i podats en vas obert, que permetia així airejar millor totes les branques i se'n facilitava la seva recol·lecció manual. Pel que respecta a l'elaboració d'oli, en molts casos aquest procés passa a estar sota control dels fabricants en detriment de l'elaboració casolana dels pagesos. Així, a principis del segle XX assistim a una concentració industrial en la producció d'oli, ja que van ser els grans fabricants els únics capaços de dur a terme la necessària modernització tècnica, com la difusió de les premses hidràuliques.

Al finals de la dècada de 1920, a Catalunya tres grans àrees s'havien consolidat com a centres productors d'oli: les Borges Blanques, Reus i Tortosa. L'increment de la superfície d'olivera d'aquesta època, respecte finals del XIX, demostra la nova puixança del sector. Aquest creixement de la superfície es va fer a costa dels erms, els cereals o de antigues vinyes fil·loxerades.

Pel que respecta a la vinya, l'esforç de replantació va permetre que al 1910 ja tornés a haver-hi a Catalunya 215.706 hectàrees, el 57 % de les vinyes que hi havia al 1883. A més, les noves explotacions pogueren introduir varietat més productives o més adequades al terreny de cada zona, i amb menys densitat de ceps, el que va permetre treballar la terra amb noves eines aratòries. També els adobs inorgànics ajudaren a millorar la productivitat. Així, tot i que la vinya mai tornar a tenir tanta extensió a Catalunya, al període 1916-20 la producció mitjana va ser un 28 % superior a la de l'any 1889.⁵⁵

Salvador Llobet considera que l'arribada de la fil·loxera a França, l'alça dels preus del vi i les desamortitzacions civils i eclesiàstiques que s'havien fet al segle XIX permetren a arrabassar moltes superfícies forestals per plantar vinya, estenent aquest conreu fins a zones de muntanya que fins llavors s'havien considerat improductives per a l'agricultura. Així, l'extensió de la vinya fou molt més superior a les necessitats de Catalunya en condicions normals. Amb l'arribada de la fil·loxera moltes d'aquestes àrees de muntanya més marginals amb vinya van quedar abandonades. Aquest és el cas de les muntanyes de les Serralades Litorals i Prelitorals del sud, i també al Cap de Creus, on encara són visibles moltes feixes de conreu abandonades.⁵⁶

---

⁵⁴ Garrabou, Cussó i Tello, «La persistència de conreu de cereals a la província de Barcelona a mitjan segle XIX», 190-191; Josep Pujol Andreu, «La difusión de los abonos minerales y químicos hasta 1936: El caso español en el contexto europeo», *Historia Agraria*, nº 15 (1998): 143-182.

⁵⁵ Giralt, «Agricultura», II:242-243, 249-254.

⁵⁶ Llobet, «L'explotació del camp», I:401.

En el cas d'altres terres de secà de millor qualitat que havien estat vinyes fil·loxerades i que no van ser replantades amb vinyes sí es van plantar d'altres conreus. El propi Salvador Llobet ens explica pel cas del Maresme, que el garrofer, que ja era important al segle XIX, al XX es va seguir expandint sobre antigues vinyes fil·loxerades. I també els ametllers van créixer molt entre 1920 i 1935.⁵⁷ També Emili Giralt explica que a la vegueria del Penedès (partits judicials de Vilafranca, Vilanova i El Vendrell) el garrofer al segle XVIII i XIX era pràcticament inexistent, però sorgeix amb força al segle XX, especialment a aquelles àrees més afectades per la fil·loxera, com al partit de Vilanova. És tracta d'un arbre que donava molt poca feina i el seu producte es podia utilitzar en usos industrials o en alimentar el bestiar de peu rodó. Igual passa amb els ametllers. Són pràcticament inexistent fins la Gran Guerra de 1914, quan el seu preu assoleix cotes molt altes. És llavors quan apareix amb força, però després torna a recular, i als anys 1943-47 tornen a tenir un pes molt petit.⁵⁸

Gemma Tribó explica amb detall com al Baix Llobregat es va superar la crisi agrària finisecular amb el creixement del fruiterar. Fins llavors el conreu de fruiters s'havia realitzat sobretot en terres de regadiu, però com que les terres de vinya perdudes eren de secà el gran canvi vindrà amb el sorgiment dels fruiters de secà, que al segle XIX era molt testimonial. Els ametllers, els préssecs, les prunes, les cireres, l'olivera o els garrofers tindran un gran creixement al segle XX. Però el fruiterar de secà només es consolidarà en les millores terres, mentre que aquelles terres de pitjor qualitat que havien estat ocupades per vinyes es van convertir en erms o es reboscaren. Però la substitució de la vinya no serà immediata. Després de la fil·loxera es replantaren moltes vinyes amb peus americans, i fou després de bastants anys de preus del vi per sota del cost de producció quan molt pagesos van decidir arrencar-les i orientar-se a conreus més remuneradors, com els fruiters de secà. A partir de llavors la vinya tingué importància només a la part alta de la comarca del Baix Llobregat. Igualment, els fruiters de regadiu i l'horta també van seguir expandint-se a costa dels cereals de regadiu a les zones dels canals de reg. Fins la crisi finisecular, els cereals sembla que havien seguit sent un conreu remunerador, atesa la proximitat al centre de consum, però amb l'arribada massiva de cereals estrangers a la dècada de 1880 deixaren de ser-ho. Els amillaments dels anys 1920-1930 del Baix Llobregat (per als 13 municipis de la vall baixa del Llobregat analitzats per Gemma Tribó) permeten constatar l'important disminució dels cereals; i els amillaments de 1954 constaten l'enorme creixement del fruiterar. La situació dels cereals llavors es revertirà lleugerament, amb l'increment de l'àrea cerealícola al delta del Llobregat, com a conseqüència de la situació de fam i les mesures proteccionistes del govern per la producció de cereal durant la postguerra.

---

⁵⁷ Salvador Llobet i Reverter, «De Geografia Agrària de la Comarca del Maresme (Barcelona)», II:215, 221.

⁵⁸ Emili Giralt i Raventós, «Evolució de l'agricultura al Penedès. Del cadastre del 1717 a l'època actual». A *Actas de la I.ª Asamblea Intercomarcal del Penedès y Conca d'Òdena*, Martorell, 5 de novembre de 1950 (Igualada: Impressor Bas, 1952), 166-176.

En el procés d'especialització fructícola i hortícola la presència del ferrocarril serà cabdal. Segons Gemma Tribó, es a partir de 1880 quan es disposa de dades per quantificar els diversos productes agrícoles transportats per la línia fèrria de la riba esquerra. Les dades indiquen un elevat volum de transport de vi i aiguardent i s'observa un màxim absolut pel període 1880-1895 a l'any 1888, just quan la fil·loxera feia més mal a França. Encara amb més importància era el volum d'hortalisses, fruites i llegums transportades per tren. En el període 1880-1895 l'exportació d'aquests productes s'havia més que doblat a la línia de tren de Martorell. Per l'autora, això indica que aquests productes «havien trobat en el tren una via ràpida de comercialització a Barcelona i havien iniciat l'entrada al mercat europeu on, almenys la fruita, ja hi era present a començaments de segle». ⁵⁹ Així, el tren esdevindrà el mitjà per sortir de la crisi agrària finisecular, especialment quan la crisi fil·loxèrica comenci a afectar les vinyes baixllobregatines. El tren permetrà transportar fins el mercat francès i europeu productes peribles amb molta rapidesa i un baix cost, iniciant un període d'exportació de fruites, hortalisses i llegums que durarà fins la dècada de 1930. ⁶⁰

Josep Pujol explica que la conjuntura general de preus de la fruita (tant de regadiu com de secà) serà molt positiva al primer terç del segle XX. Després d'una petita caiguda dels preus durant la Primera Guerra Mundial (com a conseqüència del encariment dels productes més bàsics) s'inicia una tendència alcista que portarà als preus de 1933 molt per sobre del nivell anterior al conflicte europeu.

La millora dels rendiments agrícoles en conreus com el blat, l'ordi, el blat de moro, l'arròs, l'oli d'oliva o el most durant el primer terç del segle XX demostren el canvi de model de l'agricultura. També resulta clau la introducció de nous utilatges, com màquines de batre, segadores-agarbadores, conreadors amb rodes, etc.

Entre 1910 i 1933 l'extensió conreada a Catalunya torna a créixer (Annex 21). Cereals i lleguminoses només creixen un 3 %, mentre que els conreus de fruiters, vinya i olivera augmenten conjuntament un 20 %. El major canvi vindrà amb l'augment dels conreus intensius, un 81 %, categoria que agrupa el conreu d'horta, les plantes industrials, els prats artificials, tubercles i bulbs. En canvi, l'espai destinat al guaret disminueix un 17 %.

La part de conreus destinada a l'alimentació del bestiar s'incrementa, i aquest també ho fa, i tot plegat ajuda a incrementar la producció de fems pel adobar el camp. En aquest període comença a decaure la ramaderia transhumant en favor de l'estabulada. També comença a sorgir granges molt especialitzades i tecnificades. En aquesta època desapareixen moltes de les espècies autòctones. Entre 1891 i 1917 s'introdueixen reproductors forasters per aconseguir millores en el bestiar, buscant més producció de llet i de carn en les vaques i vedells, més força de tir en els cavalls, un engreixament dels porcs més rà-

---

⁵⁹ Tribó, «Evolució de l'estructura agrària del Baix Llobregat», 932.

⁶⁰ *Ibidem*, 543-547, 889-891, 902-904, 908-912, 929-954.

pid, etc. La creixent demanda de bestiar per a l'alimentació humana feia que la producció local no fos suficient per cobrir la demanda, i s'hagués d'importar d'altres parts d'Espanya o fins i tot de l'estranger.

La demanda urbana, tant nacional com estrangera, també és responsable del gran creixement hortícola entre 1910 i 1933, atès que productes com les coliflors, els pebrots, les albergínies, les carxofes o les patates van esdevenir particularment remuneradores. Aquests conreus es desplegaren per les àrees de regadiu més adients: el Baix Llobregat, el Maresme, Tarragona, Valls, el Vendrell i Tortosa. El clima temperat d'aquestes àrees permetia produir productes molt apreciats a França i Gran Bretanya.

Els parts artificials també s'incrementen, com l'alfals, que es desplega especialment a les zones immediates als Pirineus, així com en terres de regadiu. Respecte les plantes industrials, també tenen un creixement notable, però en el conjunt del producte agrari només representava el 0,6 % al 1933. Aquests conreus es situaven principalment a la Plana regada de Lleida, i el més important era la remolatxa sucrera, destinada a proveir la protegida indústria local de sucre.⁶¹

2.10 L'AGRICULTURA DES DE LA GUERRA CIVIL FINS AVUI

La Guerra Civil (1936-1939) va tenir greus conseqüències sobre l'agricultura i la ramaderia a tot l'Estat. La guerra havia estat conseqüència dels intents de la República per dur a terme una reforma agrària sobre la propietat que intentés acabar amb el gran latifundisme espanyol, que en bona mesura mantenia rendiments baixos i estructures de producció autosuficients. La victòria franquista impossibilità aquestes reformes, i el nou règim inicià una etapa d'autarquia econòmica seguint les idees, sorgides arran de la crisi agrària finisecular, que buscaven defensar el mercat interior de la competència estrangera (tot i que això suposava mantenir estructures de producció agrària molt deficientes i favorables als terratinents). I donat el desgavell que havia ocasionat el conflicte, sumat a l'inici de la Segona Guerra Mundial, la intervenció de l'Estat en l'economia, i en especial en el sector agrari, va ser total. El resultat d'aquesta política va ser una crisi generalitzada, portant al país a una situació de carestia alimentària.

L'Estat va passar a tenir un control molt fort sobre la producció agrària i el racionament dels productes bàsics d'alimentació, quelcom que va implicar la aparició d'un mercat negre a quasi tots els productes. La política del franquisme va buscar reduir al màxim les importacions comercials i fomentar la producció nacional per tal d'aconseguir l'autosuficiència. En el sector agrari això va implicar la nul·la capacitat per adquirir adobs químics i maquinària estrangera, el que tot plegat implicava que una agricultura endarrerida només era rendible gràcies al baix cost de la mà d'obra.

---

⁶¹ Josep Pujol Andreu, «Modernització i especialització 1914-1936». A *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, 1989, V:131-151; Giralt, «Agricultura», II:286-293.

El Servicio Nacional del Trigo (SNT), organisme governamental, va esdevenir l'únic comprador i venedor autoritzat de les collites de cereal, i la seva política era la de fixar preus barats de compra als productors per assegurar-se el proveïment a la població. Però en la pràctica això va afavorir, per una banda la proliferació de l'estraperlo (on els preus dels productes superaven àmpliament els oficials), i per l'altre que molts grans propietaris, que no podien eludir amb facilitat les quotes de lliurament obligatori al SNT, optessin per conrear menys cereals i incrementar els erms, els guarets o les zones de pastura per a la ramaderia. En el cas dels petits propietaris, la política de preus fixats pel SNT impulsà el model autosuficient familiar (tot el contrari al model d'especialització), ja que així no tenien excedents d'un producte concret que haguessin d'entregar obligatòriament al SNT a preus baixos.

En el conjunt d'Espanya es va perdre 1 milió d'hectàrees de conreu de blat després de la Guerra, d'un total de 4,5 milions dedicades a aquest conreu. Els rendiments dels cereals aconseguits al període de 1931-1935 no es van recuperar fins als anys 1955-60.

Si ens fixem en les variacions dels usos agrícoles a Catalunya, observem que al 1944 s'ha produït una davallada generalitzada en les superfícies de totes les tipologies de conreus respecte a la situació prèvia a la Guerra Civil, i en concret un important retrocés en l'especialització agrícola. Especialment significatiu fou la davallada dels conreus arbus-tius i arboris, seguida pels cereals i les lleguminoses. Només serà a partir de la dècada dels 50 que els conreus arboris comencen a recuperar-se. És llavors, a inicis dels anys 50, quan es feia ben palès els efectes negatius d'un intervencionisme tant fort i de la política de preus baixos, que s'inicia un lent procés de liberalització, que ve acompanyat d'una pujada dels preus oficials dels productes agrícoles i una major disponibilitat d'adobs i maquinària i utilitat agrícola. I no serà fins la dècada de 1960 que es repren-gué la línia de desenvolupament i especialització agrícola que s'havia interromput amb la Guerra Civil.⁶²

En línia amb l'obertura econòmica que inicia el règim, al 1959 es promulga el *Plan de Estabilización*, que és seguit pels *Planes de Desarrollo Económico* dels anys 60 i principis dels 70.

A partir de 1964 va haver-hi un canvi significatiu en la política de protecció i interven-ció del preu del blat, i es va permetre la importació de cereals per a pinso, a la vegada que es fixava un sistema d'ajudes per a la producció nacional de cereals i es fomentava la instal·lació d'empreses multinacionals productores de pinso. Aquesta política va ser el que va permetre iniciar a Catalunya la gran indústria ramadera, convertint-se en la primera regió d'Espanya d'aquest sector (Annex 22).

El canvi de model implicarà una etapa de fort creixement econòmic, més important a Catalunya que al conjunt de l'Estat, marcat per les inversions de capital estranger,

---

⁶² Josep Pujol Andreu, «La reculada durant l'autarquia. 1936-1955». A *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, V:155-166; Roser Majoral Moliner, «De la Guerra Civil a la Unió Europea». A *Història Agrària dels Països Catalans*, dir. per Emili Giralt i Raventós (Barcelona: Universitat de Barcelona, 2006), IV:605-609

l'exportació de productes manufacturats i l'auge del turisme de masses. El anys de creixement econòmic van implicar canvis molt profunds al món rural. Es va produir un moviment de fort èxode rural cap a les ciutats, amb la transferència de mà d'obra des del sector agrari cap al sector industrial i del serveis. El creixement econòmic va implicar la millora del nivell de vida de la població i l'increment de la demanda alimentària, a la vegada que el creixement demogràfic no s'aturava. La menor mà d'obra al camp va comportar la tecnificació i mecanització de les feines del camp d'una forma accelerada. A Catalunya, donada l'escassa dimensió mitjana de les explotacions, els pagesos van incrementar la seva aposta per la intensificació agrícola mitjançant l'ús d'adobs químics i plaguicides. També va haver-hi una aposta per les innovacions biològiques: sorgeixen llavors i animals híbrids amb un rendiment unitari més elevat. Aquests canvis tecnològics van permetre el sorgiment d'una producció aviària i porcina establada a gran escala (en part destinada a l'exportació) que no implicava consum de terra (espai que així es podia dedicar a l'agricultura intensiva) i no depenia de la comarca per alimentar el bestiar, ja que aquest s'alimenta a base de pinsos de soja i blat de moro d'importació (a la llarga aquest model ha generat problemes mediambientals amb la gestió dels purins).

Aquesta revolució agrícola ha permès incrementar la productivitat, però va implicar que tant el camp com la ramaderia passessin a dependre d'una sèrie de factors de producció externs aliens a la pròpia explotació i d'uns lligams molt significatius amb l'agroindústria. La crisi de 1973, motivada per l'encariment del preu del petroli, va fer palès la dependència del nou model agrícola dels preus de matèries primeres d'importació, ja que la pujada de les mateixes va repercutir en l'increment dels costos de producció.

Per altre banda, el creixement econòmic que s'inicia als anys 60 a Espanya ha implicat una creixent urbanització (en el sentit estricte d'espai construït) de moltes àrees. Al ser Catalunya un espai muntanyós, a excepció de la Depressió Central, la lluita pels espais plans a les fons de vall s'ha resolt molt negativament per l'agricultura. Molts propietaris han anat venent les terres en veure que aquestes s'estaven revaloritzant molt, pel que compensava sobradament posar fi a l'explotació agrícola. Així, moltes terres agrícoles o ramaderes s'han convertit en polígons industrials, zones per habitatges, segones residències, àrees d'oci, xarxes de comunicació (carreteres, autopistes, etc.). L'enorme competència pels factors de producció (encariment de la mà d'obra i matèries primeres, revalorització i escassetat del sòl, disponibilitat d'aigua, etc.) han fet que l'empresari agrícola opti per la intensificació productiva per tal de maximitzar els guanys de la seva explotació. I per aconseguir aquest model, ha estat imprescindible la inversió en maquinària moderna, si bé no totes les explotacions agrícoles ho han pogut fer. Per tant, el nou model agrícola capitalista ha afavorit que les empreses que s'han mantingut en el sector hagin incrementat les seves dimensions com a única forma per poder fer rendible les

grans despeses en tecnificació. En canvi, això ha provocat la desaparició de les empreses de menors dimensions, a causa de la seva inviabilitat econòmica.⁶³

Amb l'arribada del PSOE al govern, al 1982, s'inicien un seguit de reformes liberalitzadores que s'intensifiquen amb l'entrada al 1986 a la Comunitat Econòmica Europea (CEE) i a la Política Agrària Comunitària (PAC). Quan Espanya va entrar a la CEE, la PAC s'estava reorientant cap a posicions menys proteccionistes. La integració a la PAC va implicar que la política espanyola de preus s'hagués d'adequar a la comunitària. A Catalunya, va implicar una distorsió de les produccions agrícoles tradicionals i una intensificació de la producció alimentària cap a l'exportació.

Abans de l'ingrés a la CEE, al 1984 els conreus agrícoles havien canviat molt respecte al 1957. El que més destaca era la molt notable disminució de la vinya, dels tubercles, els guarets i erms, i l'olivera, a la vegada que s'havien incrementat els fruiters, l'horta i les plantes farratgeres.

Roser Majoral indica que en el cas de la vinya la reculada ja havia començat després de la Guerra Civil, per la forta demanda de cereals, i va seguir per l'increment de la demanda de farratges i altres cereals destinats a alimentar la cabanya ramadera o la producció de cervesa. Tampoc va ajudar l'èxode rural, ja que tot i el procés de mecanització, algunes tasques de la vinya, com la poda o la recollida, requereixen molta mà d'obra. A més, la vinya és un conreu que ocupa molta superfície, i els seus baixos rendiments per hectàrea la fan poc competitiva davant d'altres conreus més remuneradors per hectàrea, com el blat o l'ordi. Això explicaria la seva substitució per altres conreus o directament el seu abandonament. Respecte l'olivera, la davallada s'inicià als anys 60, també com a resultat dels baixos rendiments, l'emigració rural, els alts costos salarials i l'arribada al mercat nacional d'altres greixos vegetals en forma d'olis procedents de l'estranger (olis de soja, de gira-sol, de blat de moro, etc.).

Fruit de la integració a la Unió Europea, al 2016 (Annex 21) podem observar un increment dels conreus herbacis, com a resultat de les ajudes de la PAC i la gran demanda de pinso (per a la cabana ramadera), mentre que la vinya ha mantingut la seva davallada, fruit de la regulació de superfícies imposada per la PAC (tot i que això no ha implicat una caiguda de la producció, perquè els rendiments s'han incrementat). S'observa també una reducció en els altres conreus.⁶⁴

2.10.1 El nou model agroalimentari i la fi de l'agricultura tradicional

L'actual model agroalimentari es pot explicar amb l'esquema de l'Annex 23. Els productors d'aliments necessiten l'agroindústria tant pel proveïment dels mitjans de pro-

---

⁶³ León Benelbas Tapinero, «La revolució tecnològica. 1955-1984». A *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, V:170-177, 183-189.

⁶⁴ Majoral, «De la Guerra Civil a la Unió Europea», IV:611-651; Francisco García Pascual, «Análisis socioeconómico de la agricultura catalana», (comunicació, Jornada Autònoma de Catalunya, Barcelona, 17 de setembre de 2002), 18; Roser Majoral Moliner, «L'extensió actual de la vinya i l'olivera a Catalunya». A *Aportacions en homenatge al geògraf Salvador Llobet*, coord. per Josep Mª Panareda Clopés i Josep Mª Rabella i Vives (Universitat de Barcelona: Barcelona, 1979), 127-142.

ducció (llavors, tecnologia, insums químics) com per a la venda dels productes (normalment per transformar-los per al consum). L'altre nucli del nou sistema alimentari és la distribució d'aliments, amb una enorme concentració empresarial, pas previ per al consum final. El sector públic té molta influència en cada un dels sectors, regulant en ells, introduint estàndards de qualitat, etc. Per acabar, des dels anys 90 ha aparegut un actor nou com a conseqüència de la caiguda de la Unió Soviètica i l'expansió neoliberal, que és el sistema financer, i és el que té el poder de condicionar tota la cadena alimentària. L'agroindústria, la distribució i el sistema financer condicionen als pagesos, i el seu poder els permet fer que els productors els hi vinguin els aliments a preus molt baixos o per sota del cost de producció.

Ara mateix aquest model està en un punt d'inflexió. Sense petroli tot aquest sistema no funciona (per a la producció d'adobs químics, pel transport i distribució dels aliments per tot el món), i la disponibilitat d'aquest recurs fòssil anirà a menys amb el temps. A més, aquest model és contrari als objectius de reducció d'emissions de CO² que molts Estats han assumit de cara al 2050. El model també està subjecte a periòdiques crisis financeres que impacten en els preus dels aliments, quelcom molt negatiu ja que l'agricultura necessita una planificació a llarg termini.

Catalunya és només una part del sistema global d'aliments. Sota aquest model, que la pròpia PAC ha impulsat, Josep Lluís Espluga explica que la mida importa molt. La mitjana i petita pagesia no tenen cap futur en aquest sistema. Si els petits productors volen tenir-ne, tenen que enfocar-se en els circuits curts, en la venda de productes de proximitat i amb mètodes més sostenibles cap a uns consumidors activistes (en el sentit que estan disposats a pagar una mica més per tal d'apostar per aquest model d'agricultura).⁶⁵

El nou model agroalimentari ha implicat la fi del model d'agricultura tradicional familiar. El primer volum de la Geografia de Catalunya de l'*Aedos*, publicat entre 1958-1962, mostra una Catalunya en el punt d'inflexió, quan encara tenia un territori estructurat a través de les activitats agrícoles, amb una important xarxa de petits nuclis urbans o de masies que articulaven el territori, on el pes de la població dedicada a temps complet o parcial en aquest sector encara era destacable. Des de llavors s'ha produït una important reducció de les àrees de conreu, l'èxode rural s'ha intensificat i els boscos s'han incrementat. Però aquests boscos han deixat de ser aprofitats per a l'obtenció de fusta per a la fabricació productes, per a l'elaboració de carbó vegetal com a combustible, etc. Els boscos i les pastures han deixat de ser gestionades i explotades i s'han desvinculat del sistema agrari. El sotabosc ha passat a créixer sense control i això implica uns riscos d'incendi molt elevats. Aquest abandonament forestal ha coincidit amb el sorgiment del suposat «Parcs Naturals», i de la visió dels urbanistes de que els boscos no són ni espais productius ni tenen raó antròpica.

---

⁶⁵ Josep Lluís Espluga Trenc, «Escenaris de futur de la pagesia metropolitana» (ponència, «El futur del Parc Agrari del Baix Llobregat a debat», taula rodona a la Societat Catalana de Geografia amb Carles Guirado i Helena Perxacs, 16 de març de 2022).

Pel que respecta a l'agricultura, gràcies als adobs químics han desaparegut els guarets anuals i les rotacions de cultius, en favor d'un conreu repetitiu. El canvi cap al monocultiu ha contribuït a uniformitzar i empobrir els paisatges agraris contemporanis. I sovint els pagesos han adoptat uns conreus especialitzats però canviant en funció dels preus de cada producte en cada moment. L'adaptació a les noves condicions de mercat també ha implicat que les àrees de conreu amb més problemes per a la mecanització, com les zones de muntanya amb pendent o les terres més marginals, hagin quedat abandonades.

A la Geografia de Catalunya de l'Aedos Joan Vilà Valentí afirma que la ramaderia transhumant estava molt reduïda en nombre de caps, i que des de mitjans dels anys 40 havia tingut una forta davallada. Avui, la transhumància tradicional pràcticament ha desaparegut. També els èquids per a les feines del camp. En canvi, la ramaderia establada s'ha convertit en l'activitat agrària més important, i en concret el sector porcí.⁶⁶

2.11 UNA INTERPRETACIÓ SOBRE ELS CANVIS D'USOS AGRÍCOLES I RAMADERS SOBRE L'ÒPTICA DE LEFEBVRE

La teoria de la urbanització completa de la societat resulta molt útil per veure com els espais agrícoles a Catalunya s'han anat articulant en funció de les ciutats i del capital.

Henri Lefebvre va formular, al 1970, a la seva obra *La Revolució Urbana*, una hipòtesi per explicar les grans transformacions que es començaven a produir en aquell moment, el que ell anomena la urbanització completa de la societat, i explica com s'ha arribat fins aquest punt. Lefebvre indica, sempre des d'una òptica molt francesa, que entre els segles XVI i XVII es produeix una inflexió entre les relacions camp-ciutat. Pel cas català, l'historiador Albert García Espuche defensa que el període que va de 1550 a 1640 és un moment decisiu en l'economia del Principat de Catalunya, on es comença a teixir una xarxa d'interrelacions i dependències entre les ciutats catalanes i el món rural.⁶⁷ És en aquest període que es produeix aquesta primera inflexió.

Al segle XVIII, l'època en que a Catalunya es posen els fonaments de la industrialització, és també el moment del procés d'instrumentalització del territori per les naixents ciutats capitalistes, del sorgiment de les relacions capitalistes en les àrees agrícoles millors interconnectades amb el comerç internacional, tal i com ho demostra l'obra de Pierre Vilar.⁶⁸ A la primera meitat del segle XIX aquesta interconnexió amb les economies d'altres regions s'incrementa, i la prova és la generalització de la producció i consum a Catalunya de nous conreus americans, com són la patata o el blat de moro. A partir de mitjans del XIX, l'arribada de les plagues americanes a Europa és una conseqüència de les creixents relacions econòmiques entre continents. Tal i com explica Neil Brenner,

---

⁶⁶ Lluís Solé i Sabarís (dir.), *Geografia de Catalunya* (Barcelona: Aedos, 1958-1962), vol. I; Ignasi Aldomà Buixadé, «El sector agrari i la ruralitat en perspectiva. 50 anys de la *Geografia de Catalunya* Aedos», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* n° 90 (desembre 2020): 69-100.

⁶⁷ Albert García Espuche, *Un siglo decisivo: Barcelona y Cataluña, 1550-1640* (Madrid: Alianza, 1998), 13-24.

⁶⁸ Pierre Vilar, *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, 185-480.

seria un procés de destrucció creativa, perquè les plagues van causar pèrdues catastròfiques a tot el vinyar català, però després l'agricultura va ser recuperar-se i superar la crisi, i especialment el sector vitivinícola va saber tecnificar-se.

Lefebvre considera que a la segona meitat del segle XX es produeix una nova fase crítica, una segona inflexió d'orientació i de situació que donarà lloc a la urbanització completa de tota la societat, mitjançant un procés d'implosió-explosió. La industrialització, que en un inici havia estat una potencia dominadora, es converteix en una realitat dominada per la urbanització. Els antics centres populars de les ciutats queden arrasats pels processos de terciarització i elitització. A la vegada, es produeix un procés de policentralitat, una explosió del capitalisme cap a totes les perifèries. Cada cop els territoris més llunyans queden connectats i instrumentalitzats per les noves formes de centralitat urbana capitalista.⁶⁹

L'evolució de l'agricultura catalana (i de l'agricultura mundial) en les darreres dècades és el resultat d'aquestes dinàmiques d'urbanització mundial. El nou model energètic permet transportar mercaderies alimentàries de forma barata i ràpida per tot el món; el lliure comerç, la desregulació financera, l'especulació sobre matèries primeres, la desforestació d'àrees fins llavors inhòspites però molt aptes pels conreus capitalistes, etc., totes aquestes tendències s'imposen arreu del món. Tot plegat permet crear un mercat mundial de l'alimentació en el qual qui té més possibilitats de sobreviure són els grans agents capitalistes, les grans empreses, que molt sovint actuen com a intermediaris, i són els que veritablement s'emporten la renda agrària, a costa dels productors. Avui, en el consum d'aliments de la població catalana ja no només els cereals provenen d'altres continents, com podia ser en part al segle XVIII i XIX, sinó que també els productes d'horta, fruites i altres productes peribles, quelcom impensable fa unes quantes dècades. Arreu del món s'ha imposant un model concret d'agricultura capitalista. En aquesta situació, els pagesos catalans que volen seguir dedicant-se a l'agricultura han tingut que adaptar-se al nou model i aquells que no poden assumir les noves inversions deixen de ser rendibles i abandonen el sector.

---

⁶⁹ Henri Lefebvre, *La revolución urbana*. Trad. per Mario Nolla i introducció d'Álvaro Sevilla, 2ª ed. (Madrid: Alianza, 2022), 9-66, 164, 189; Neil Brenner, «Tesis sobre urbanización planetaria», *Nueva Sociedad*, nº 243 (2013): 64-66.

3 ÀREA D'ESTUDI

L'àrea d'estudi final en bona part es situa a l'actual comarca del Baix Llobregat, al marge esquerra del riu Llobregat, en una plana d'origen al·luvial, i a la vessant sud-oest de la Serralada de Collserola, la qual forma part de la Serralada Litoral (veure Annex 43).

L'àrea d'estudi està conformada pels actuals municipis de Sant Feliu de Llobregat, Molins de Rei i una part de Barcelona, del Districte de Sarrià-Sant Gervasi. L'extensió d'aquestes unitats territorials és la següent: Molins de Rei ocupa 1581,95 hectàrees, Sant Feliu de Llobregat té 1194,53 hectàrees, i l'àrea analitzada de Barcelona té una extensió de 192,96 hectàrees. El límit més occidental d'aquesta àrea d'estudi és el riu Llobregat, que sempre ha constituït una frontera amb els municipis de l'altre banda (Santa Coloma de Cervelló i Sant Vicenç dels Horts), però aquesta frontera ha sigut variable al llarg del temps en funció de la dinàmica fluvial del riu. Bona part del sector oriental i del nucli central d'aquesta àrea territorial està ubicada a la Serralada de Collserola. El punt més elevat és el Puig d'Olorda, a 436,1 metres sobre el nivell del mar.

Els municipis fronteres amb l'àrea d'estudi són: al nord tenim el Papiol i Sant Cugat del Vallès i una part de Barcelona, al sud Sant Just Desvern i Sant Joan Despí i Santa Coloma de Cervelló, i a l'oest Sant Vicenç dels Horts i Pallegà (veure Annexos 46 i 47).

En l'actualitat, els municipis de Molins de Rei i Sant Feliu de Llobregat tenen una població total de 71.567 habitants, mentre que a l'àrea analitzada de Barcelona no hi viu ningú (veure Annex 51 per veure una evolució de la població a l'àrea d'estudi des d'inicis del segle XVIII).

Les principals activitats econòmiques d'aquests municipis, amb dades de 2019, és el sector terciari, que representa el 76 % dels Valor Afegit Brut (VAB) de Sant Feliu de Llobregat i el 76,4 % en el cas de Molins de Rei. La indústria encara té un pes significatiu, ja que representa un 18,8 % del VAB a Sant Feliu de Llobregat i un 18,7 % a Molins de Rei. La construcció té un pes menor, amb un 5,1 % del VAB a Sant Feliu de Llobregat i 4,9 % a Molins de Rei. Finalment, l'agricultura és molt poc significativa, amb només el 0,1 % del VAB a Sant Feliu de Llobregat i el 0,05 % a Molins de Rei.⁷⁰

Pel que fa a la mobilitat diària de la població, si bé hi ha un nombre significatiu de persones que treballen als propis municipis de Molins de Rei i Sant Feliu de Llobregat, hi ha també una part significatiu de població que cada dia es desplaça cap al Barcelonès.

L'estructura urbana i industrial d'aquests municipis estan ben organitzada, però també destaquen àrees amb urbanisme informal i zones industrials degradades, especialment a les zones de muntanya. A la vegada, tot i ser part de l'àrea Metropolitana de Barcelona, predominen les àrees verdes, atès que formen part del Parc Natural de la Serra de Collserola.

---

⁷⁰ Idescat, «Molins de Rei, Sant Feliu de Llobregat (Baix Llobregat)». Disponible a: <https://www.idescat.cat/emex/?id=081234&lang=es> (últim accés 29/07/2022); Sobre dades de mobilitat, veure per exemple Diputació de Barcelona, Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat, *Pla de mobilitat urbana de Sant Feliu de Llobregat* (Sant Feliu de Llobregat, 2014). Disponible a: <https://www.santfeliu.cat/go.faces?xmid=22787> (últim accés 29/07/2022).

4 FONTS HISTÒRIQUES UTILITZADES

El marc temporal d'estudi ha vingut definit per la disponibilitat de les fonts històriques que permetien obtenir dades de les superfícies dels cultius i dels ramats pels tres municipis d'estudi (Santa Creu d'Olorda, Sant Feliu de Llobregat i Molins de Rei), de forma parcial a partir del segle XVIII i de forma generalitzada a partir de la segona meitat del segle XIX. En aquest sentit, les fonts històriques utilitzades són en la seva majoria fiscals: provenen del Reial Cadastre de Catalunya, del Marquesat de Martorell, de la Contribució Territorial i l'Impost de Béns Immobles (IBI). Per aconseguir una millor comprensió de les mateixes, s'ha considerat oportú fer una anàlisi de la situació que va portar a la confecció de les mateixes.

En Geografia agrària, l'interès per l'elaboració de cartografies dels usos del sòl s'inicia a les dècades de 1920-30 en el món anglosaxó. Posteriorment, la nova geografia agrària quantitativa que sorgeix als anys 50 criticà a la geografia tradicional agrícola (essencialment geografia regionalista) per utilitzar uns esquemes massa teòrics, de ser excessivament descriptiva i tenir una metodologia poc rigorosa. Aquesta nova geografia agrària buscava estudiar les configuracions espacials creades per les activitats agrícoles, interessar-se pels aspectes locacionals i les interaccions espacials existents en aquestes activitats. Buscava definir les lleis que feien referència a l'organització espacial.⁷¹ Tot i que l'auge de la geografia quantitativa va acabar als anys 70, part de les seves metodologies han perviscut fins avui, i l'auge dels SIG les ha potenciat. És justament l'objectiu d'assolir precisió en les dades de superfícies agrícoles i en les distribució dels conreus a l'àrea d'estudi el que m'empeny a utilitzar les fonts que a continuació es descriuen.

4.1 EL REIAL CADASTRE DE CATALUNYA: 1715-1845

Al segle XVIII, les monarquies europees veien la necessitat de reformar els seus sistemes fiscals, per tal de que aquests fossin més equitatius i racionals, però a la vegada buscaven obtenir més ingressos amb els quals finançar les seves creixents demandes bèl·liques. La victòria dels partidaris de Felip V durant la Guerra de Successió (1701-1715) va suposar una situació immillorable per a l'administració per reformar el sistema fiscal a tota la Corona d'Aragó. A Catalunya, va implicar l'establiment del Reial Cadastre a partir de 1715. En un principi van haver-hi moltes dificultats per implantar-ho, i d'aquí que els primers cadastres tinguessin una ocultació molt elevada, però a partir de 1726 sembla que es produeix una consolidació del mateix. Com que el nivell impositiu es marcava en base a un objectiu total de recaptació que no va canviar gaire fins al 1845, a mesura que al segle XVIII s'anava produint un important creixement econòmic i demogràfic al Principat, l'impost es va anar fent més lleuger.

El cadastre es dividia en dos impostos, el reial i el personal. Ens interessa el primer, que gravava els béns immobles, i per tal fi es va realitzar una divisió dels aprofitaments que

---

⁷¹ Maria Dolors Garcia Ramon, «Els canvis en l'agricultura del Baix Camp de Tarragona, 1955-1971» (Tesi doctoral, Barcelona: Universitat de Barcelona, 1975), 20-24.

es feien sobre les terres. Aquelles terres que eren de millor qualitat eren les més grava-des, i així mateix els majors propietaris eren els que més pagaven (a excepció de les propietats que posseïa l'església abans de la implantació del cadastre).⁷²

Pel cas d'estudi que aquí ens ocupa, només s'ha conservat una petita part de la docu-mentació cadastral. Del terme de Santa Creu d'Olorda no s'ha trobat absolutament res. De Molins de Rei, a l'AMMR s'ha conservat documentació del cadastre de diversos anys entre el segle XVIII i la primera meitat del segle XIX. L'interrogatori de l'intendent José Patiño de 1716 i el cadastre 1732 són els documents més detallats, els quals han estat estudiats per Antonio Luque Ballesteros.⁷³ Per a Sant Feliu de Llobregat, a l'ACBL s'han conservat dades totals de conreus per a 1760 i 1818, i aquesta docu-mentació ja ha estat treballada primer per Joanquín Recaño Valverde⁷⁴ i després rectifi-cada i millorada per Jordi Cañameras i Gaya.⁷⁵

Donades les limitacions per la disponibilitat de les fonts, no ha estat possible realitzar una completa reconstrucció exacte de l'àrea que comprenia Molins de Rei, Sant Feliu de Llobregat i Santa Creu d'Olorda en època del Reial Cadastre. Davant de la manca d'una anàlisi espacial que ens indiqui la superfície total dels termes es fa molt difícil establir el grau de fiabilitat de les fonts cadastrals emprades. En el cas concret de Molins, el cadas-tre de 1732 incorpora nombrosos croquis sobre les parcel·les, que per un treball més extens permetrien fer una reconstrucció de tot el terme. Sobre Sant Just Desvern, Olga Sbert i Raimon Masdéu han aconseguit reconstruir el mapa del terme municipal a partir de la documentació cadastral de 1716,⁷⁶ i aquest mapa sí que ens servirà per determinar l'àrea d'estudi al segle XIX (Annex 26).

4.2 EL MARQUESAT DE MARTORELL

Les mancances que s'han presentat en les fonts cadastres són en part compensades per les fonts senyoriales, també amb finalitats fiscals. En aquesta època, els tres termes que estudiem es trobaven sota la jurisdicció senyorial, que seguia tenint capacitat de recap-tació fiscal, control judicial, etc. Si bé no disposem del cadastre de Santa Creu, sí que hem pogut utilitzar una font de caràcter senyorial, que com a mínim ens permet enten-dre les principals dinàmiques agrícoles al terme. Es tracta del referit plànol c. 1779-1791 sobre la presència de vinyes en el sector sud de la parròquia de Santa Creu

---

⁷² Alcoberro, «El cadastre de Catalunya (1713-1845)», 237-238.

⁷³ AMMR, Interrogatori de José Patiño, 1716; AMMR, *Cartipas del nou Catastro del Lloch y terme de Molins de Rey [...] del any 1732*; Antonio Luque Ballesteros, «Molins de Rei, una vila del Baix Llobregat al primer terç del segle XVIII». A *Aportacions a la història de Molins de Rei*, ed. per l'Organisme Autònom Municipal de Cultura de l'Ajuntament de Molins de Rei (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992), 39-124.

⁷⁴ Joaquín Recaño Valverde, *Población, propiedad y cultivo en el Sant Feliu preindustrial* (Obra inèdita, ACBL, 1985), p. 66-68.

⁷⁵ Jordi Cañameras i Gaya, «El segle XVIII». A *Sant Feliu de Llobregat, identitat i història*, dir. per Ma-ria Luz Retuerta Jiménez i Carme Sanmartí Roset (Sant Feliu de Llobregat: Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat, 2002), 113-139.

⁷⁶ Sbert i Masdéu, *El territori de Sant Just Desvern en el segle XVIII*.

d'Olorda (Annex 27). És un plànol molt aproximat, sense escala, on s'indica la proporció de cada finca que està ocupada pels cultius de la vinya. L'objectiu del mapa era només identificar les àrees amb vinya, per ajudar al senyor feudal, en aquest cas el Marqués de Villafranca y de los Vélez, marquès de Martorell, si era ell o el rector de la parròquia de Santa Creu qui tenia dret a cobrar el delme de verema en aquesta àrea. Per tant, no consten les superfícies de les finques o les àrees en xifres absolutes ocupades per les vinyes en cada parcel·la. Només en aquells casos que a través de documentació notarial es tinguin dades de la superfície total d'una finca per aquella mateixa època es podria saber la superfície de vinya, però trobar aquest tipus de documentació és extremadament difícil.⁷⁷

4.3 LA CONTRIBUCIÓ RÚSTICA, URBANA I PECUÀRIA (CONTRIBUCIÓ TERRITORIAL): 1845-1990

4.3.1 La Contribució Territorial al segle XIX

Des de mitjans del segle XVIII, tots els intents de la Monarquia Hispànica i dels governs liberals per reformar el vell sistema tributari medieval de Castella, mitjançant un nou sistema de contribució directa que gravés la riquesa dels contribuents (a imitació dels sistemes implantats a la Corona d'Aragó), havien fracassat.⁷⁸ Però a mitjans del segle XIX, el procés de creació de l'Estat liberal passava necessàriament per una profunda reforma fiscal. El canvi vindrà al 1845, amb la implantació de la denominada reforma tributària de Mon-Santillán,⁷⁹ que posarà les bases de la Hisenda contemporània a Espanya.

Aquesta reforma crearà un sistema fiscal mixt basat en impostos directes sobre els béns i indirectes sobre el consum i el comerç exterior. L'impost que aquí ens interessa estudiar és la Contribució d'immobles, cultiu i ramaderia (Contribució Territorial). Aquest impost va esdevenir el més important dintre de l'organigrama d'Hisenda, atès que entre 1850 i 1900 va suposar el 30 % dels impostos totals.

La Contribució Territorial gravava el producte líquid (líquid imposable) dels béns immobles, dels cultius i els ramats, és a dir, el rendiment de les propietats (el producte total) menys les despeses ordinàries. L'havien de pagar tant els propietaris com els colons, llogaters o arrendataris d'una finca rústica o urbana.

---

⁷⁷ García, «Transformaciones demogràfiques, agràries i senyorials a la Catalunya del segle XVIII», 47-50. El plànol, que es conserva a l'ANC, té dues versions, un esborrany (ANC1-960-T-3417) i una versió definitiva (ANC1-960-N-26).

⁷⁸ Veure per exemple Josep Fontana Lázaro, *Hacienda y Estado en la crisis final del antiguo régimen español: 1823-1833* (Madrid: Ministerio de Hacienda, Instituto de Estudios Fiscales, 1973), 45-72.

⁷⁹ Rafael Vallejo Pousada, «La Estadística territorial española desde 1845 a 1900. ¿Por qué no se hizo un Catastro en el siglo XIX?», *CT Catastro*, n° 68 (abril 2010): 81-82. Alejandro Mon va ser el ministre que va impulsar la reforma, i Ramón Santillán el tècnic que la va inspirar.

Els polítics del moment van optar per aprovar primer l'impost i ocupar-se després d'elaborar l'estadística territorial que havia de determinar com es pagaria aquest impost. Altrament, es creia que si es començava primer per l'estadística l'aprovació de la reforma fiscal es retardaria massa, i les necessitats d'Hisenda no admetien més demora. Però en la pràctica això suposava implementar un impost de clar caràcter territorial sense disposar d'un cadastre parcel·lari que permetés una correcta identificació de la propietat a tot l'Estat, ni tampoc un cens agrícola que permetés conèixer els rendiments de l'agricultura, i encara menys un cens ramader. La Hisenda pública desconeixia quina era la veritable riquesa del país que s'havia de gravar, i va optar per l'opció més ràpida en aquell moment, encara que era molt més injusta. Així doncs, es va confeccionar un sistema de quota, on cada any es fixava la quantitat total a recaptar, per tal de «quadrar» els pressupostos. A continuació, el Ministeri d'Hisenda repartia la càrrega tributària entre les diferents províncies i a la vegada les diputacions provincials repartien la quantitat a cobrar entre els diferents ajuntaments; finalment, a cada ajuntament una junta repartidora o pericial, formada pels majors contribuents i els regidors municipals, havien de determinar la repartició de l'impost entre els contribuents individuals. Tot sembla indicar que els repartiments entre províncies i ajuntaments es va fer de forma molt aproximada, car, no es disposaven d'estadístiques territorials, situació que va derivar en una greu injustícia. A més, es tractava d'un impost de «solidaritat col·lectiva», en tant que el que uns poguessin defraudar ho havien de pagar uns altres contribuents.

Els pèrits de la Junta Pericial d'Avaluació i Repartiment de cada municipi eren els encarregats d'avaluar el producte total i el líquid net (imposable) de les propietats i l'explotació dels ramats. Amb aquestes dades cada ajuntament confeccionava un padró general de la riquesa imposable. Un cop elaborats, els padrons de riquesa s'exposaven al públic (entre quinze dies i un mes), per tal de que els contribuents poguessin formular al·legacions al mateix. Igualment, una còpia del padró es remetia a l'Administració provincial d'Hisenda.

Aquest era el procediment teòric que s'havia de seguir per aplicar la Contribució Territorial. En la pràctica, els ajuntaments se'l i va encarregar una tasca molt difícil de realitzar en un període de temps molt curt i amb molt pocs recursos al seu abast. Així doncs, l'elaboració dels primers padrons de riquesa van estar més marcats per la casuística de cada municipi més que no pas pels reglaments oficials. No sempre es repartia adequadament la quota a pagar entre l'arrendatari i el propietari. A més, com hem dit, molt sovint el repartiment de la quota a pagar entre els diferents ajuntaments no es va fer adequadament, i a la vegada dintre d'un mateix terme uns contribuents podien defraudar més que d'altres.

Davant de les nombroses queixes de molts ajuntaments, el govern central va crear al 1846 una Direcció Central d'Estadística al Ministeri d'Hisenda. L'objectiu d'aquesta direcció era la de crear un registre general homogeni de finques rústiques i urbanes, així com de la ramaderia, de tots els pobles d'Espanya. La Direcció Central plantejava així confeccionar un cadastre mitjançant plànols parcel·lars de tots els municipis, però al

final el projecte es va desestimar per tenir cost massa elevat i un període d'elaboració calculat en vint anys. Al 1847 es va suprimir la Direcció Central d'Estadística sense que hagués realitzat cap projecte. Des de llavors, es va decidir solucionar la manca d'implementació del cadastre mitjançant mesures administratives provisionals, que després es van convertir en permanents. Diverses causes van ser les que van motivar a abandonar el projecte del cadastre. Un d'elles va ser els constants dèficits de la Hisenda pública i l'elevat risc de bancarrota, que impedié destinar qualsevol import a aquest assumpte. També va influir l'enorme inestabilitat política, atès que entre 1844 i 1854 van haver-hi 23 titulars d'Hisenda diferents, tot i el que govern sempre va estar en mans del Partit Moderat.

Les mesures administratives que es van començar a aplicar a partir de 1846 van ser la fixació d'un tipus impositiu màxim pels rendistes (hisendats forestals, als quals els ajuntaments els hi traslladaven arbitràriament la quota impositiva), el dret de realitzar reclamacions extraordinàries de greuge pels municipis que superessin el tipus impositiu màxim sobre la riquesa del terme i la consegüent comprovació de les reclamacions mitjançant agrimensors professionals que serien pagats pels propis ajuntaments.⁸⁰ Les comissions d'avaluació i repartiment, creades al maig de 1845 a les capitals de província, va ser les encarregades de resoldre els expedients de greuge. Posteriorment, al 1848 es van crear les comissions provincials d'estadística, encarregades també dels expedients de greuge i d'obtenir informació estadística sobre els municipis.⁸¹ En la pràctica, Hisenda no va atendre les reclamacions dels ajuntaments, i va aconseguir els seus objectius de recaptació, però sense solucionar el problema de fons, que era la desigualtat en el repartiment de la quota.

Per altre banda, per tal d'intentar solucionar la manca d'una estadística territorial com a base de la Contribució Territorial, a partir de 1850 es van començar a confeccionar els amillaraments i les cartilles avaluatòries. Com que les diferències dels amillaraments amb els padrons de riquesa de 1846 eren mínimes, aquests darrers van desaparèixer a partir del juny de 1853. Els amillaraments, confeccionats per una Junta Pericial, eren una relació nominal dels propietaris de cada municipi, amb indicació de les parcel·les que eren de la seva propietat, especificant-hi la dimensió, el seu ús i la seva qualitat, així com les finques urbanes i els ramats que també posseïen, juntament amb el producte líquid de tots els béns. Al final de l'amillarament s'indicava un resum total de les dades per tot el municipi. Les cartilles avaluatòries, que ara serien aprovades per les comissions provincials d'estadística, servien per recollir els rendiments líquids unitaris que apareixien als amillaraments per superfície i en funció dels diferents cultius i classes de terres, ramats i habitatges.

---

⁸⁰ *Ídem.*

⁸¹ Francesc Nadal Piqué, José Luis Urteaga González i José Ignacio Muro Morales, *El territori dels geòmetres / Cartografia parcel·laria dels municipis de la Província de Barcelona (1845-1895)* (Barcelona: Institut d'Edicions de la Diputació de Barcelona, 2006), 32.

Les Juntes Pericials podien comptar amb l'ajuda de comissions provincials d'estadística, o directament els caps provincials d'estadística podien decidir quins municipis calia inspeccionar amb agrimensors si per exemple es detectava un amillament amb un elevat frau. Aquestes comissions provincials d'estadística van contribuir, entre 1848 i 1854, a millorar el coneixement de la riquesa territorial de molts municipis, però no van tenir continuïtat durant el Bienni Progressista (1854-1856). Tot i això, i sense descartar que alguns amillaments poguessin tenir una qualitat acceptable, aquests van tendir a ajustar-se per tal de que la quota municipal quedés sempre per sota del límit màxim d'impost sobre el líquid imposable. Sembla que això era el màxim al que podien aspirar els tècnics d'Hisenda en aquell moment, renunciant a tenir una veritable estadística de la riquesa del país.

A partir de la dècada de 1860 es va executar una renovació de molts amillaments, però amb el mateix problema del repartiment injust de la quota entre els municipis. L'ocultació va seguir sent part estructural d'aquest peculiar sistema estadístic. Això va ser el que va portar a molts historiadors a desvirtuar per complet els amillaments, com és el cas de Josep Fontana o Juan Pro Ruiz. Altres, com Rafael Vallejo admeten que si bé molts amillaments poden contenir dades molt inexactes, també hi ha d'altres que tenen dades d'una qualitat acceptable, i per tant és necessari fer una anàlisi crític d'aquestes fonts quan les utilitzem.⁸² Així, sí que van existir alguns municipis, que per iniciativa municipal o de les administracions provincials d'Hisenda, van executar mesuraments cadastrals i avaluacions pericials dels rendiments de les terres, habitatges i ramats. Diverses circumstàncies podien motivar l'elaboració de plànols parcel·lars en un municipi, com són els conflictes entre els diferents propietaris a l'hora de repartir la càrrega fiscal, la iniciativa personal d'alguns administradors provincials d'Hisenda, la tipologia del cultiu, l'estructura del règim de propietat, la disponibilitat d'agrimensors, el nivell d'instrucció de la població rural, l'experiència cadastral prèvia (per al cas de la Corona d'Aragó), etc. D'entrada, això permet afirmar que els municipis amb plànols parcel·lars tenien uns amillaments molt més precisos, al menys en la identificació dels béns. Catalunya i les Illes Balears han estat les regions on més clarament s'ha constatat l'elaboració d'aquesta cartografia amb finalitats fiscals.

Amb posterioritat a la dècada de 1860 els amillaments i les cartilles avaluatòries pràcticament no es van renovar, o només registraven els canvis en les parcel·les a través d'apèndixs o refoses d'amillaments. Així, si el producte agrari creixia o disminuïa, les bases fiscals es quedaven menysvalorades o sobrevalorades, respectivament, en relació a les bases reals de producció i rendiment.

---

⁸² Vallejo, «La Estadística territorial española desde 1845 a 1900», 84-100; Josep Fontana Lázaro, *La Revolución liberal: política y hacienda 1833-1845* (Madrid: Ministerio de Hacienda, Instituto de Estudios Fiscales, 1977), 338-341; Juan Pro Ruiz, «Ocultación de la riqueza rústica en España (1870-1936): acerca de la fiabilidad de las estadísticas sobre la propiedad y uso de la tierra», *Revista de Historia Económica*, nº 13 (hivern 1995): 89-114; Rafael Vallejo Pousada, «Los amillamientos como fuente estadística: una visión crítica desde la contribución territorial», *Historia Agraria*, nº 20 (abril 2000): 95-122.

Durant la dècada de 1870 la solució que s'aplica per combatre l'ocultació és incrementar el tipus impositiu màxim. En el període que Juan Francisco Camacho va exercir com a ministre, entre 1881-1883, es va proposar que aquells pobles que fessin una actualització dels amillaraments podrien reduir el seu tipus impositiu màxim. Però el nou amillarament només s'acceptava sempre i quan el nou total a recaptar en aquell municipi no fos inferior a l'anterior. Així, només 2.752 pobles van aconseguir aprovar la renovació dels seus amillaraments.

A partir de la dècada de 1890, la crisi agrària va generar una situació insostenible i molts propietaris, arrendataris i municipis, greument afectats per la situació, van demanar una actualització de les cartilles avaluatòries que tingués en compte els preus vigents d'aquell moment. Tota aquesta situació de malestar social va acabar provocant alguns canvis. Ja al 1887 es va aplicar un tipus impositiu màxim segons la riquesa fos rústica i pecuària o urbana. D'aquesta forma es buscava alleugerir la càrrega fiscal sobre el debilitat sector agrícola, però sense que caigués la recaptació. Posteriorment, a partir de 1893 s'implanta el Registre fiscal d'edificis, que en la pràctica suposava la renovació dels amillaraments per la part urbana, i al 1894 entra en vigor el nou impost pels espais urbans, donant inici al Cadastre urbà.

Finalment, al 1895 s'inicia la renovació de les cartilles avaluatòries. Com que això suposava reduir els rendiments unitaris per cultius, classes de terres i ramats, el Ministeri buscava ampliar les bases de tributació determinant millor la superfície real agrícola i les classes de cultius amb un veritable Cadastre. Ara, però, ja no serien els ajuntaments qui determinarien les cartilles avaluatòries, sinó enginyers agrònoms i perits agrícoles incorporats a les Inspeccions provincials d'Hisenda des de 1893. A la vegada, començaria una estreta col·laboració entre el Ministeri i l'Instituto Geográfico y Estadístico (dependent del Ministeri de Foment). Així, des de 1896 serien els topògrafs de l'Instituto Geográfico els encarregats de realitzar els mesuraments de les finques. Els Ajuntaments només confeccionarien el *Registro fiscal de predios rústicos y de la ganaderia*, sota la supervisió dels enginyers agrònoms.

La Llei de Cadastre i Registres fiscals de 1900, impulsada pel ministre Raimundo Fernández Villaverde, suposava formalitzar aquests canvis. La Contribució rústica i pecuària es convertiria en un impost determinat només pel resultat de gravar a un determinat tipus impositiu la riquesa territorial, sense uns objectius totals de recaptació. Però això només entraria en vigor un cop s'haguessin aprovats tots els registres fiscals de propietat. Al 1906 es reprèn el projecte del cadastre parcel·lari. No obstant, la consecució d'aquest cadastre al segle XX va resultar ser extremadament lenta.

4.3.1.1 El projecte de Cadastre de la Comisión General de Estadística del Reino

Encara que Hisenda va renunciar al projecte del cadastre durant la segona meitat del segle XIX, el projecte va passar a altres ministeris, aparentment sense fins fiscals, sinó més encaminat al mesurament geodèsic i topogràfic de l'Estat, i amb resultats bastant

escassos.⁸³ La Comisión General de Estadística del Reino, constituïda al 1856, va realitzar una convocatòria pública perquè els experts en matèria cadastral els hi fessin arribar les seves opinions i els treballs realitzats sobre el tema. Un dels geòmetres que es va posar en contacte amb la Comisión de Estadística va ser Pedro Moreno y Ramírez, qui va ser responsable, entre 1851-1880, d'elaborar un mínim de 69 plànols parcel·lars municipals a les províncies de Balears, Barcelona, Lleida i Tarragona; plànols que eren fruit de la iniciativa municipal i de les administracions provincials d'Hisenda. Moreno va enviar, entre 1857 i 1859, molts d'aquests plànols per acreditar la seva experiència davant de la Comisión de Estadística. Així, va intentar (sense èxit) que la Comisión li contractés per aixecar els plànols cadastrals de les quatre províncies catalanes. També va remetre a la Comisión un manuscrit titulat *Estadística territorial de la provincia de Barcelona por el geómetra D. Pedro Moreno y Ramírez. 1858*. En aquesta obra queden aplegades totes les dades numèriques sobre la riquesa agrícola, pecuària i urbana de tots els municipis de la província de Barcelona. Encara que l'obra porta únicament la data de 1858, és molt probable que aquestes dades les hagués aplegat durant diversos anys mentre treballava com a geòmetra de molts municipis, i segurament també va tenir accés als amillaraments que es conservaven a l'administració d'Hisenda a Barcelona. Aquesta obra és d'especial rellevància, en tant que el fons de l'Administració provincial d'Hisenda de Barcelona no s'ha conservat íntegrament.⁸⁴

En balanç final dels treballs cadastrals realitzats per la Comisión de Estadística va ser molt escàs, ja que no disposava de grans recursos i estava centrada en altres prioritats (com el cens de població). Entre 1857 i 1869, només va realitzar els plànols del 80 % de la superfície de la província de Madrid. La lentitud en aquestes tasques rau en que no només s'estaven fent plànols parcel·lars de cada terme, sinó també topogràfics. Al 1870, en ple Sexenni Democràtic, la Comisión de Estadística (llavors ja anomenada Junta de Estadística) es passa a anomenar-se Instituto Geográfico (posteriorment Instituto Geográfico y Estadístico), i aquest que deixarà de banda el cadastre parcel·lari i es concentrarà únicament en l'aixecament del Mapa Topogràfic d'Espanya.⁸⁵

4.3.1.2 La Contribució Territorial i l'elaboració de cartografies parcel·làries a la província de Barcelona al segle XIX

Catalunya, al igual que la resta de regnes de la Corona d'Aragó, ja posseïa una experiència prèvia a través del Reial Cadastre en el que respecta a la repartició de quotes tributàries que gravaven els béns immobles. Així, en aquestes territoris la Contribució Terri-

---

⁸³ Vallejo, «La Estadística territorial española desde 1845 a 1900», 100-109.

⁸⁴ Pedro Moreno y Ramírez, *Estadística territorial de la provincia de Barcelona por el geómetra D. Pedro Moreno y Ramírez. 1858*. Edició i estudi introductoris a cura de José Ignacio Muro Morales, Francesc Nadal Piqué i Luis Urteaga González (Barcelona: Societat Catalana de Geografia, Institut d'Estudis Catalans, 2011), XV, XXXI-XXXV, LI-LIV.

⁸⁵ José Ignacio Muro Morales, Francesc Nadal Piqué i José Luis Urteaga González, *Geografía, estadística y catastro en España 1856-1870* (Barcelona: Ediciones del Serbal, 1996), 38, 106, 110-113, 133.

torial només va suposar una renovació legislativa del cadastre. A continuació, passarem a analitzar el cas concret de la província de Barcelona.

Des de 1845, l'administració provincial d'Hisenda de Barcelona va tenir molts problemes per aplicar el nou impost. Molt ajuntaments van pretendre recaptar la seva quota seguint el mateix model del Reial Cadastre, situació que Hisenda va intentar redreçar. Alguns ajuntaments, per acomplir amb la seva quota, van recórrer a les pràctiques, emprades pel Reial Cadastre, de fitació i acanament (mesurament) de les terres, tasques que eren encarregades a agrimensors experts. Així, entre 1847 i 1852 es van confeccionar 17 llibres d'amidament de municipis de la província de Barcelona.

Si bé aquests llibres no contenien plànols parcel·laris, demostra que des d'un inici van ser molts els ajuntaments que es van posar en mans d'un expert i van obviar el sistema convencional per repartir la quota individual establert pel Ministeri d'Hisenda. La supressió dels padrons de riquesa al 1853 va suposar un nou impuls per a la realització d'operacions geomètriques. La voluntat dels ajuntaments d'efectuar un repartiment de la quota just entre els seu veïns i la prèvia tradició cadastral van ser factors claus en l'impuls d'aquest treballs d'agrimensura.

A finals de 1848, Enrique Antonio Berro y Román (1809-1870), destacat funcionari del Ministeri d'Hisenda, va ser nomenat cap de la Comissió Provincial d'Estadística Territorial de Barcelona. Durant gairebé els sis anys que Berro va ocupar aquest càrrec, la Comissió Provincial va desenvolupar la seva tasca estadística sobre dos fonaments: l'estadística geomètrica dels municipis, que suposava l'aixecament de plànols parcel·laris municipals; i les operacions de comprovació i amidament. No està clar que els mapes fossin una iniciativa personal de Berro, però sí que des de la seva oficina es van donar diverses alternatives per a la resolució dels nombrosos expedients de greuge.

Francesc Nadal, Luis Urteaga i José Ignacio Muro van quantificar al 2006 en 140 els mapes parcel·laris elaborats a la província de Barcelona entre 1849 i 1883, corresponents a 103 municipis (el 32 % dels municipis existents llavors). A 2022, el propi Francesc Nadal m'ha pogut confirmar que aquesta xifra es queda curta, i que en realitat s'haurien elaborat en aquest període al voltant d'un 20 % més de mapes parcel·laris.⁸⁶

4.3.2 El Cadastre parcel·lari del segle XX

La Llei de 1906 establia la creació d'un cadastre parcel·lari, però determinava que la formació del mateix, encarregada al Instituto Geográfico y Estadístico, es faria en dues fases. La primera fase, segons el Decret de 1913, suposaria només els treballs per realit-

---

⁸⁶ Nadal, Urteaga i Muro, *El territori dels geòmetres*, 15, 23-27, 34-37, 45. Francesc Nadal espera poder publicar un article (una segona edició del llibre ho veu molt difícil) on poder afegir els nous mapes que s'han documentat. Un bona eina per identificar nombroses cartografies parcel·làries dels segles XVIII i XIX a Catalunya és el *Diccionari de mapes parcel·laris i agrimensors a Catalunya (segles XVIII-XIX)*, Grup d'Estudis d'Història de la Cartografia, Universitat de Barcelona. Disponible a: <http://www.ub.edu/gehc/agrimensors/index.php> (últim accés 10/09/2022).

zar l'avenç cadastral, que d'una forma més ràpida hauria de determinar la repartició equitativa de la Contribució Territorial, a través d'un aixecament del plànol perimetral de cada municipi, la seva divisió en polígons topogràfics (el terme es dividia en diferents mapes en funció dels accidents topogràfics o altres límits significatius) i dintre de cada polígon la realització de la planimetria aproximada de les parcel·les. La segona fase suposaria la rectificació de l'avenç cadastral, fins l'obtenció d'un cadastre parcel·lari que inclogués el detall de les diferents parcel·les contingudes en cada polígon topogràfic.

Al 1923 ja s'havien realitzat els treballs de *Avance Catastral* a 200.000 km² (d'una superfície nacional de 506.000 km²). Però el procediment de realitzar el cadastre torna a canviar amb l'aprovació de la Llei de 1925 i el seu Reglament de 1928. La nova legislació aposta novament per realitzar directament el cadastre parcel·lari topogràfic amb valor jurídic, i es suprimeixen els treballs de *Avance Catastral*. L'Institut Geogràfic y Estadístico, encarregat d'aquesta tasca, passa a anomenar-se Institut Geogràfic Catastral y de Estadística (al 1939 passarà a ser l'Institut Geogràfic y Catastral i des de 1991 l'Institut Geogràfic Nacional). Atermenar i fitar les parcel·les i determinar jurídicament el seu propietari (d'acord amb el Registre de la Propietat) implicava una tasca de feina inassolible i provocaria molts litigis entre propietaris. En conseqüència, la Llei de 1932 va derogar l'anterior Llei de 1925 i va tornar a posar en vigència la Llei de 1906, però amb alguns canvis: el Ministeri d'Hisenda podia substituir els croquis de les parcel·les per fotografies aèries, a més de deixar al seu criteri l'elaboració de cartografia parcel·lars en aquelles àrees que l'interès agronòmic ho justificués. Es calculava que així s'aconseguiria en 10 anys completar el cadastre de tot l'Estat. Però això no semblava prou ràpid, i al 1934 s'aprova un nou Decret que reprèn el cadastre per masses de cultiu enfront del cadastre parcel·lari, però ara fent-ho amb fotografia aèria.

Després de la Guerra Civil, la Llei de 1941 torna al model de Cadastre de 1906. S'estableix que allà on s'havia fet el *Avance Cadastral* es tenia que fer el cadastre parcel·lari, i per altre banda es mana formar nous cadastres mitjançant fotografia aèria. Igualment, la llei manté la renovació dels amillaments. Després de la guerra encara faltaven 250.000 km² per tenir un plànol cadastral. Els treballs per finalitzar la consecució del Cadastre rústic es van estendre, essencialment, entre els anys 1944 i 1959, i la realització de la cartografia cadastral urbana s'iniciarà a partir de 1966.

Durant la Transició es produeixen nombrosos canvis fiscals, que generen que la Contribució Territorial perdi importància relativa sobre el total de la recaptació. Des de l'1 de gener de 1979 la Contribució Territorial, tot i seguir gestionada pel Ministeri d'Hisenda, passarà a ser un impost que rebran els ajuntaments.

4.4 L'IMPOST SOBRE BÉNS IMMOBLES (IBI) I LA SEU ELECTRÒNICA DEL CADASTRE (1990- AVUI)

La Llei 39/1988, reguladora de les Hisendes Locals, suposarà la fi de l'impost de la Contribució Territorial, que es veurà substituït a partir de 1990 per l'Impost de Béns Immobles (IBI), i que serà gestionat directament pels ajuntaments. L'IBI tindrà com a base imposable el valor cadastral dels béns rústics i urbans, en comptes de basar-se en el rendiment dels béns. Al 1996 es crea l'actual Direcció General del Cadastre, depenent del Ministeri d'Hisenda, i que compta amb funcionaris repartits en pràcticament totes les províncies en les anomenades Gerències Regionals o Territorials. En els darrers anys s'ha procedit a la digitalització de tot el cadastre, per tal de permetre la lliure consulta a qualsevol ciutadà a través de la Sede Electrónica del Catastro.⁸⁷

4.5 FONTS UTILITZADES DERIVADES DE LA CONTRIBUCIÓ TERRITORIAL I L'IBI

Amb tot el que s'ha explicat, els amillaraments i els plànols parcel·laris constitueixen la millor font per conèixer els usos de l'espai de la nostra àrea d'estudi. Al segle XIX, els tres municipis que analitzem van elaborar diversos amillaraments i també cartografies parcel·làries. Per desgràcia, ni el mapa de Santa Creu d'Olorda, que va aixecar l'agrimensor Pedro Moreno y Ramírez al març de 1853, ni tampoc la còpia que aquest va remetre a la Comisió General de Estadística del Reino l'any 1856 s'han localitzat.⁸⁸ Aquesta situació ha generat dues conseqüències: la primera, que a diferència dels amillaraments de Molins de Rei i Sant Feliu de Llobregat del segle XIX, l'amillarament de Santa Creu d'Olorde no s'ha pogut contrastar amb una cartografia parcel·lària; i la segona, que ha estat necessari recopilar tots els altres mapes parcel·laris de la mateixa època o anterior dels municipis que limitaven amb Santa Creu d'Olorde per saber la superfície total d'aquest terme i establir així el grau de fiabilitat dels seus amillaraments.

Per altre banda, la dissolució del terme de Santa Creu al 1916 ha obligat a utilitzar els amillaraments del segle XX dels termes que van incorporar els seus territoris, és a dir, a banda de Sant Feliu i Molins de Rei, també l'amillarament de Sarrià (com a agregat de Barcelona), però només per la part que es va agregar de Santa Creu d'Olorda.

Els plànols topogràfic parcel·laris del segle XX també podrien haver servit per acompanyar els amillaraments analitzats del segle XX, però diverses causes han fet descartar l'anàlisi complet d'aquestes cartografies: l'alt grau de detall de les mateixes i l'elevat nombre de polígons suposaven un volum de treball que excedia els terminis temporals d'aquest treball; els mapes que estaven digitalitzats (dels anys 50) i disponibles a través de la Sede Electrónica del Catastro no incorporen les fitxes de propietaris i usos del sòl, i aquesta institució no ha respost a les meves peticions per consultar-les; el plànol de

---

⁸⁷ Tomás Moreno Bueno, «Breve crónica de un siglo de Catastro en España (1906-2002)», *CT Catastro*, n° 63 (agost 2008): 31-59.

⁸⁸ Nadal, Urteaga i Muro, *El territori dels geòmetres*, 220.

Sant Feliu de Llobregat de 1933 sí que es podia consultar presencialment amb les fitxes de propietaris i conreus, però no està digitalitzat; si a l'Arxiu Municipal de Molins de Rei hi ha un plànol topogràfic de la dècada dels anys 40 o anterior encara no l'he pogut trobar, donada la situació caòtica del mateix arxiu. Així, els plànols topogràfics localitzats només s'han utilitzat com a suport, essencialment com una ajuda per a delimitar els termes de Sant Feliu de Llobregat i Molins de Rei al segle XX i XXI.

A l'Annex 24 queden expressats els amillaraments utilitzats per al càlculs dels usos del sòl a l'àrea d'estudi. Dels amillaraments la data que ens interessa és la d'aprovació per part de la Junta Pericial (i no tant la d'aprovació per Hisenda) perquè és la data més precisa al moment que es van recollir les dades. A l'Annex 25 queden recollides les cartografies utilitzades derivades de la Contribució Territorial que s'han utilitzat per a la interpretació dels usos del sòl. S'ha assenyalat la data d'elaboració del document original i la data de la còpia que ens ha arribat pels casos que no tenim l'original.

Els mapes del Papiol i Sant Cugat són còpies que Pedro Moreno i Ramírez va remetre a la Comisión de Estadística al 1956 (Annexos 30-31). El de Vallvidrera és una còpia que està en el llibre de mossèn Llorenç Sallent sobre la *Història de Vallvidrera* de 1916 (Annex 32). El de Sant Feliu és, molt probablement, una còpia de Gabriel Borrell Cardona de quan va ser arquitecte municipal de Sant Feliu de Llobregat, a principis del segle XX (Annex 29).⁸⁹ La resta són mapes que corresponen al moment de la realització dels treballs d'agrimensura (Annex 33-34).

Pel segle XIX, tot i que no hi ha amillaraments de tots els termes municipals analitzats pels mateixos anys, el que s'ha buscat és que hi haguessin dades pels dos períodes analitzats d'aquest segle: a la dècada dels 50, just al començament de la crisi de l'oïdium, i a la dècada dels 60 i 70, després de l'oïdium però abans de la fil·loxera. Pel segle XX, sí que s'ha pogut agafar amillaraments de tota l'àrea d'estudi pels anys 1945-1946, coincidint amb la ortofotografia de 1945-1946.

Per altre banda, de la Seu Electrònica del Cadastre s'han utilitzat diverses bases de dades en format *shapefile*: el cadastre vigent i els límits municipals.⁹⁰ Igualment, s'ha utilitzat la *Estadística territorial de la província de Barcelona* (c. 1858) de Pedro Moreno.

També cal mencionar que la digitalització del plànol de Molins de 1877 ha resultat especialment difícil. Es va proposar a l'Ajuntament de Molins fer-ho a través de l'ICGC, que compta amb un servei gratuït per digitalitzar i difondre els mapes històrics a través del projecte *Cartoteca Hostatja*.⁹¹ L'Ajuntament va acceptar la proposta, però la burocràcia va alentir tot el procés durant 8 mesos. Va ser necessari posar el cas en mans del

---

⁸⁹ Nadal, Urteaga i Muro, *El territori dels geòmetres*, 188, 200, 202; Llorenç Sallent i Gotés, *Història documentada del poble i parròquia de Santa Maria de Vallvidrera* (Barcelona: Impr. de Francesc X. Altés i Alabart, 1916).

⁹⁰ SEC. A «Difusión de datos catastrales». Disponible a: <https://www.sedecatastro.gob.es/Accesos/SECAccDescargaDatos.aspx> (últim accés 17/07/2022).

⁹¹ ICGC, «La Cartoteca hostatja». Disponible a: <https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/externs> (últim accés 1/07/2022).

Síndic de Greuges de Catalunya i escriure un article al diari local *Viu Molins de Rei* per intentar agilitzar la situació i aconseguir la digitalització del mateix.⁹²

4.6 ALTRES FONTS HISTÒRIQUES UTILITZADES

-El mapa de 1838 de l'àrea regada pel Canal de la Infanta a Santa Creu d'Olorda (Annex 28).⁹³

-Documentació de la província de Barcelona generada a partir de la diferent legislació estatal que buscava fer un seguiment de l'evolució de la plaga de la fil·loxera i implementar mesures de control de la mateixa.

-Altres documentació administrativa de diverses institucions públiques: dels antics Ajuntaments de Santa Creu d'Ordre, Vallvidrera i Sarrià i de la Diputació de Barcelona.

-Altres cartografies, com mapes altimètrics i planimètrics de l'Institut Geogràfic y Estadístico, el mapa urbà de Molins de Rei i el mapa de la parròquia de Santa Creu d'Olorda de mitjans del segle XX (Annexos 35-38).

-Censos agraris sense finalitat fiscal dels anys 1982, 2009 i 2020.⁹⁴

-Les ortofotografies consultables des del servei WMS de l'ICGC dels anys 1945-1946 i 1956 (vols americans Sèries A i B), també les ortofotos del propi ICGC de 2020 i 2021, el MDT vigent, el mapa de cobertes del sòl de 2018 i les divisions administratives de Catalunya. De l'AMB, s'ha utilitzat la reconstrucció del MDT de 1977 i les ortofotos de 1977, 1981, 1992, 2020.⁹⁵

-Dades de població dels diferents censos estatals des del segle XVIII i del padró continu a partir de 2001.⁹⁶

---

⁹² Àlex García Visús, «Traves al patrimoni», *Viu Molins de Rei*, 15/04/2022. . Disponible a: <https://www.viumolinsderei.com/2022/04/15/traves-al-patrimoni-mapa-1877-molins-de-rei/> (últim accés 01/05/2022).

⁹³ RCDLBC, *Plan geometrico de la porcion del termino de Sta Cruz de Olorde regable con las aguas procedentes del [...] Canal titulado de la Señora d^a Ynfanta [...] (mapa), escala ca. 1:3.309, (Barcelona, 28 d'octubre de 1838).*

⁹⁴ Jordi Rosés (dir.), *L'Economia del Baix Llobregat / Creixement i desequilibris* (Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1989), 112; INE, «Censo Agrario». Disponible a: https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176851&menu=resuItos&idp=1254735727106#!tabs-1254736195761 (últim accés 17/07/2022).

⁹⁵ ICGC, «WMS Ortofotos». Disponible a: <https://www.icgc.cat/Administracio-i-empresa/Serveis/Geoinformacio-en-linia-Geoserveis/WMS-Ortoimatges/WMS-Ortofotos> (últim accés 14/07/2022); ICGC, «Visor de descàrregues». Disponible a: <https://www.icgc.cat/Descarregues/Visor-de-descarregues> (últim accés 17/07/2022); ICGC, «Divisions administratives». Disponible a: <https://www.icgc.cat/ca/Descarregues/Cartografia-vectorial/Divisions-administratives> (últim accés 20/12/2021); AMB, «Geoportal de Cartografia de l'AMB». Disponible a: <https://geoportalcartografia.amb.cat/AppGeoportalCartografia2/index.html> (últim accés a 17/07/2022).

⁹⁶ Vilar, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, 141-142; INE, «Censos de Población». Disponible a: <https://www.ine.es/inebaseweb/libros.do?tnpt=71807> (últim accés 17/07/2022); INE, «Estadística del Padrón continuo. Resultados». Disponible a:

-L'interrogatori que Francisco de Zamora, funcionari de la Reial Audiència de Catalunya entre 1784 i 1791, va trametre a tots els pobles de Catalunya al 1789 preguntant sobre geografia, economia, història, vida quotidiana, etc.⁹⁷

---

https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736177012&menu=resuldados&idp=1254734710990#!tabs-1254736195461 (últim accés 17/07/2022).

⁹⁷ Francisco de Zamora Peinado. *El Baix Llobregat el 1789 / Respostes al qüestionari de Francisco de Zamora*. Introducció, transcripció i notes a cura de Jaume Codina i Vilà, Josep Moran i Ocerinjauregui i Mercè Renom i Pulit (Barcelona: Curial, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992), 5, 8.

5 METOGOLOGIA

Un cop explicades les diferents tipologies de fonts utilitzades, en aquest apartat s'explicarà quin ha estat el seu tractament estadístic i cartogràfic per l'obtenció de les dades dels usos del sòl a Sant Feliu de Llobregat, Molins de Rei i Santa Creu d'Olorda en els diferents moments escollits.

Per al segle XVIII i la primera meitat del XIX, les mancances i deficiències ja descrites de les fonts cadastrals i senyoriales han descartat, per ara, fer qualsevol anàlisi cartogràfic. Així, per aquest primer període només s'ha pogut comptar amb informació estadística molt aproximada, i sense que sigui possible contrastar-la.

L'únic plànol parcel·lari que disposem per a l'àrea d'estudi pel segle XVIII, el de c. 1779-1791 sobre la presència de vinyes en el sector sud de la parròquia de Santa Creu d'Olorda (Annex 27), és tant aproximat que només s'han pogut dibuixar els límits d'aquesta plànol, ja que la georeferenciació parcel·laria no ha estat possible (Annex 54).

5.1 SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIX

A partir de la segona meitat del segle XIX, la implementació dels amillaments i de cartografies parcel·làries sí que permet contrastar la informació estadística amb una anàlisi espacial.

5.1.1 Georeferenciació de cartografies històriques

El primer pas d'aquest anàlisi cartogràfic va ser delimitar geogràficament l'àrea d'estudi. Amb la dissolució de Santa Creu, el terme es va repartir entre Molins de Rei, Sant Feliu de Llobregat i Sarrià,⁹⁸ quelcom que va generar notables canvis en els límits municipals. Per això és tant important saber quins eren els límits municipals al segle XIX. Com que no disposem del mapa de Santa Creu d'Olorda, el que s'ha fet és utilitzar els mapes dels municipis limítrofs del moment: Vallvidrera (que després serà annexionat per Sarrià i aquest posteriorment per Barcelona), Sant Cugat del Vallès, el Papiol, Sant Just Desvern, Sant Feliu de Llobregat i Molins de Rei (Annex 39).

Amb els mapes històrics es va procedir a realitzar una georeferenciació. Abans, però, van resultar d'ajuda alguns dels límits municipals actuals que no han canviat. Per tant, es va considerar oportú comptar abans de tot amb els límits municipals actuals de Sant Feliu de Llobregat, Molins de Rei i Barcelona (per a l'àrea que era de Santa Creu). L'ICGC compta amb una cartografia municipal de Catalunya,⁹⁹ però aquesta és poc

---

⁹⁸ Jordà, *Santa Creu d'Olorda*, 56.

⁹⁹ ICGC, «Divisions administratives», 2021. A: <https://www.icgc.cat/ca/Descarregues/Cartografia-vectorial/Divisions-administratives> (últim accés 20/12/2021).

precisa. El cadastre (SEC) presenta una cartografia molt més exacte.¹⁰⁰ Però la SEC només permet la seva descàrrega amb un arxiu *shapefile* molt genèric de límits (municipals, d'urbà i rústic...) que a més presenta les dades vectorials molt fragmentades. Per tant, ha estat necessari dibuixar de forma manual aquests límits municipals a partir del cadastre.

Per fer la georeferenciació, a banda d'alguns límits municipals que han servit d'ajuda, també s'ha utilitzat altres elements com a punts de control que no han canviat des de llavors o almenys eren visibles en les ortofotos del segle XX: cantonades de carrers, camins, séquies, esglésies, estacions de tren, carenes de muntanyes (identificades amb models digitals d'elevació), masies, parcel·lacions agrícoles, etc. L'ús de les carenes de les muntanyes com a partió dels municipis en algunes àrees queda ben documentant en l'expedient de delimitació del terme municipal de Santa Creu d'Olorde de setembre de 1852.¹⁰¹ L'exemple de Sant Feliu de Llobregat (Annexos 40-41) permet veure com la parcel·lació agrícola no havia canviat tant a mitjans del segle XX respecte del segle XIX.

Els primers mapes georeferenciats, els de Vallvidrera, Sant Just Desvern, Sant Cugat i El Papiol es van georeferenciar mitjançant una funció polinòmica de primer ordre. Amb posterioritat, es va observar que era més adequat realitzar una georeferenciació amb una funció polinòmica *spline*, i així es va fer amb els de Molins de Rei, Sant Feliu de Llobregat, Sant Joan Despí i el del Canal de la Infanta a Santa Creu d'Olorde. La diferència és que aquesta darrera funció s'adapta millor a uns plànols que, elaborats amb tècniques tradicionals, no sempre mantenen totes les proporcions però amb els quals és possible identificar de forma molt fiable diversos punts de control. Per resoldre el problema de les primeres georeferenciacions realitzades, es va utilitzar com a suport per determinar l'àrea d'estudi les carenes de muntanyes i fons de vall del MDT, i les ortofotos de 1946 i 1956 per determinar les parcel·lacions necessàries.

Al fer aquest procés, es va veure que els càlculs que havia fet anteriorment Josep Maria Jordà, historiador local, de l'extensió del terme de Santa Creu d'Olorde, no eren del tot correctes. L'origen de l'error rau en que des de 1867 les finques de Can Calopa de Dalt i Can Mayol, del terme i parròquia de Vallvidrera, van passar a formar part de la parròquia de Santa Creu d'Olorde,¹⁰² però van seguir sent del terme de Vallvidrera, tal i com ho demostra la delimitació del mateix al 1889.¹⁰³ Posteriorment, quan es va dissoldre el terme de Vallvidrera, al 1890, tot ell va passar a formar part de Sarrià.¹⁰⁴ Quan també es

---

¹⁰⁰ SEDE, «Difusión de datos catastrales». A: <https://www.sedecatastro.gob.es/Accesos/SECaccDescargaDatos.aspx> (últim accés 17/07/2022).

¹⁰¹ AMDSG, Fons Ajuntament de Santa Creu d'Olorde, sèrie 1.1.1 Delimitació del terme municipal, *Delinde del término*, 1852.

¹⁰² Llorenç, *Història documentada del poble i parròquia de Santa Maria de Vallvidrera*, 246-247.

¹⁰³ AMDSG, Fons Ajuntament de Vallvidrera, sèrie 1.1.1. Delimitació del terme municipal, Expedient de fitació del terme municipal de Vallvidrera, 1889.

¹⁰⁴ AMDSG, Fons Ajuntament de Sarrià, sèrie 1.1.3. Alcaldia, *Expediente de la agregacion del pueblo de Vallvidrera à este municipio*, 1890.

va dissoldre el terme de Santa Creu, al 1916, els mateixos propietaris de Can Calopa i Can Mayol, com també tenien peces de terra a Santa Creu, van decidir que aquestes anessin a Sarrià, per unificar-les totes en un mateix terme. A continuació, en algun moment entre 1891 i 1919, la finca contigua a aquestes dues, la de Can Busquets (que havia estat part de Vallvidrera), va passar a formar part de San Cugat.¹⁰⁵ Així, es va formar una illa del terme de Sarrià que no tenia connexió directe amb la resta del municipi, i que estava formada per les dues propietats que havien estat de Vallvidrera més les anexionades de Santa Creu (tant d'aquests dos propietaris com d'altres que també van voler formar part de Sarrià). L'error de Jordà¹⁰⁶ va estar en considerar que tota aquella illa de 212,8 hectàrees provenia de Santa Creu d'Olorde, error induït al veure el plànol de la Parròquia de Santa Creu de 1956, que ja poc tenia que veure amb l'antic terme (Annex 38).

Per poder superposar tots els mapes georeferenciats a la vegada sobre un únic mapa s'ha aplicat un retall selectiu als mapes històrics allà on es generaven superposicions, essencialment els marges en blanc dels documents (Annex 39).

Al realitzar tot aquest procés, s'ha pogut veure que algunes àrees que al segle XIX eren part dels tres municipis estudiats avui ja no en formen part, i al revés també, àrees que avui són de Sant Feliu o Molins i al segle XIX no eren d'aquests termes ni de Santa Creu. Com que es volia incloure en l'àrea d'estudi totes les unitats administratives íntegrament per a cada moment (tres municipis al segle XIX i dos avui) s'ha decidit tenir en compte totes aquestes àrees en l'àrea d'estudi del treball (Annexos 42-49). Respecte els límits dels municipis estudiats amb el Llobregat (que no estan definits al segle XIX i vagament al segle XX) s'han agafat els actuals límits del cadastre de Sant Feliu de Llobregat i Molins de Rei.

Hi ha unes àrees aïllades que possiblement al 1916 (i amb seguretat al 1918) passen a formar part de Molins de Rei. Es tracta d'una petita àrea de 4,6 ha que abans formava part de Vallvidrera i d'un parell de seccions del Papiol de 17,3 ha. Per contra, també es va observar una àrea, encara més petita, d'1 ha, que abans pertanyia a Santa Creu d'Olorde i que des de 1916 va passar a formar part del Papiol.¹⁰⁷ Pel cas de Sant Feliu també s'han observat canvis: el límit entre Sant Feliu i Sant Joan Despí venia marcat pels límits d'un conjunt de camps. Quan es va elaborar el cadastre digital, a finals del

---

¹⁰⁵ La finca de Can Busquets apareix en la contribució de 1891-1892, però ja no apareix al mapa topogràfic de Sarrià de 1919 aixecat per l'Instituto Geográfico y Estadístico (Annex 37). AMDSG, Fons Ajuntament de Sarrià, sèrie 2.4.8.4. Expedient de repartiment de la contribució, *Repartimiento de la Contribución Territorial, Pecuaria y Urbana Año económico de 1891 á 1892*; IGN, Instituto Geográfico y Estadístico, Joaquín González, *Término municipal de San Vicente de Sarrià* (mapa), escala 1:25.000 (Barcelona, 22 de febrer de 1919).

¹⁰⁶ ICGC, Francisco Vall, *Parroquia de Santa Creu d'Olorde, ciutat de Barcelona, any 1956 / Mapa publicat essen ecònom Mn. Trinitat Prat Prat* (mapa), escala 1:15.000 (Barcelona, 1956); Jordà, *Santa Creu d'Olorde*, 436-437.

¹⁰⁷ Tots aquests canvis queden reflectits en el Mapa planimètric de Molins de Rei de 1918. IGN, Instituto Geográfico y Estadístico, Manuel Perez Maig, *Término municipal de Molins de Rey* (mapa), escala 1:25.000 (Barcelona, 30 de enero de 1918).

segle XX, aquests camps ja no existien (havia passat a ser zona urbana) i es va traçar un nou límit entre els dos termes que agafava una petita part que havia estat de Sant Joan (0,24 ha) i deixava un altre que havia estat fins llavors de Sant Feliu (0,5 ha). Quelcom similar passa entre Sant Feliu de Llobregat i Sant Just Desvern. Al segle XIX els límits entre els dos termes eren diferents respecte als que s'estableixen al 1933: des de llavors una àrea de 0,29 ha que era de Sant Just passa a Sant Feliu, i una àrea de 0,19 ha de Sant Feliu passa al segle XX a Sant Just. També hi ha canvis a l'àrea del riu, però en aquest cas els canvis són conseqüència de les variacions del riu al llarg de temps. Així, 0,83 ha de Molins i 0,52 ha de Sant Feliu que al segle XIX eren alberedes des de mitjans del segle XX estan en mig del riu Llobregat i amb el cadastre digital formen part de Sant Vicenç dels Horts i Santa Coloma de Cervelló, respectivament.

5.1.2 Càlcul dels usos del sòl al segle XIX

El següent pas ha sigut utilitzar els mapes per calcular les superfícies del sòl. Els amillaments del segle XIX només incorporen dades de superfície agrícola i forestal de propietat privada, però els mapes ens permeten identificar les altres àrees: les superfícies urbanes, les rieres o rambles, les séquies, les terrasses fluvials (sense aprofitament) contigües al riu Llobregat, els camins públics i els erms no imposables (que no tributen, i que potser eren àrees sense propietari). Com que només tenim un mapa per a cada municipi pel segle XIX i en aquest estudi he volgut analitzar els usos del sòl per a dos moments d'aquesta centúria, s'ha fet una interpolació dels resultats. S'ha tingut en compte que al 1854 i 1855, es va construir, respectivament, la primera i la segona via de ferrocarril entre Barcelona i Molins de Rei, i al 1856 i 1858, la primera i la segona via, respectivament, del tram ampliat entre Molins de Rei i Martorell.¹⁰⁸ Per calcular l'espai que ocupa el tren als municipis que no tenim cartografiada aquesta nova infraestructura al segle XIX s'han utilitzat les ortofotos del segle XX (els amillaments posteriors a la construcció del tren ja recullen una reducció de l'espai agrícola per aquesta nova infraestructura).

A Sant Feliu de Llobregat s'ha pogut representar la distribució dels conreus de 1851 en el mapa parcel·lari (Annexos 60-66) gràcies a que els llibres de l'amillament contenen la correspondència amb números del mapa. Al digitalitzar les parcel·les del plànol, es va poder veure que hi havia un frau del 9 % en la superfície imposable, i aquest frau es concentrava en les terres de regadiu (de major valor) i dels propietaris més importants del terme. Per obtenir les dades de 1864, s'ha donat per suposat que en cada tipologia de conreu es manté la mateixa proporció percentual de frau, alhora que es registra una disminució de la superfície agrícola per la construcció del ferrocarril i l'estació de tren. Així doncs, s'ha calculat l'àrea ocupada pel tren i l'estació (que pràcticament coincideix

---

¹⁰⁸ Àngel Calvo Calvo, «Les transformacions del sistema de transports al Baix Llobregat (segles XVIII-XIX)». A cura d'Àngel Calvo Calvo, *El Pas de la societat agrària a industrial al Baix Llobregat / Agricultura intensiva i industrialització* (Barcelona: Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995), 663-664, 674.

amb la superfície agrícola que es redueix) i als conreus de 1864 s'han afegit les superfícies defraudades.

A Santa Creu d'Olorde, com que no s'ha conservat cap cartografia de la Contribució Territorial, s'ha buscat una solució alternativa. D'entrada, ha estat molt positiu que l'amillament de Santa Creu tingués poc frau territorial. Per complementar-ho, s'ha utilitzat el mapa de 1838 de l'àrea regada pel Canal de la Infanta al seu pas pel terme (llavors el terme al Pla era més extens; Annex 50). Això ens ha permès: calcular les àrees ocupades per camins i séquies que queden per sota del Canal de la Infanta i que constitueixen el que es denomina tradicionalment com el Pla (Annexos 67 i 72); calcular els espais restants i a aquests restar-los els espais agrícoles o forestals que apareixen a l'amillament de 1853 amb el topònim «el Pla» per calcular l'espai que podria haver ocupat el riu Llobregat i els arenys del mateix en aquell moment, ja que el curs del riu havia canviat respecte 1838 si es compara amb els mapes posteriors de Sant Feliu de 1851 i Molins de 1877. El resultat de l'espai calculat i dibuixat que ocupa pel riu mostra que el límit amb el riu coincideix amb el límit de Sant Feliu i Molins, el que ens permet afirmar per tant que, a diferència del que passa a Sant Feliu, l'espai agrícola del Pla identificat a l'amillament no té un elevat frau territorial (un altre qüestió són els usos que assigna el llibre).

Justament sobre aquesta darrer aspecte, l'amillament de Santa Creu d'Olorde de 1853 classifica íntegrament els fruiters com de secà. Però si ens fixem en els topònims que apareixen en les parcel·les dels fruiters veiem que quasi tots estan localitzats al Pla (per sota del Canal de la Infanta), 36,75 ha d'un total de 36,82 ha segons les xifres oficials (aquestes xifres són menors que les interpolades pels resultats finals). A més, a les dades de Pedro Moreno per a c. 1858 tots els fruiters són de regadiu, i en les dades de l'amillament de 1861 pràcticament tots els fruiters es classifiquen com de regadiu. Per tant, i prenent com a exemple que pel cas de Sant Feliu el frau es localitzava en les terres de regadiu (perquè eren les que tenien una major càrrega fiscal), s'han considerat els fruiters del Pla com de regadiu.

Per a les àrees urbanes de la resta del terme, s'han comptat els espais ocupats per les masies i altres edificis històrics a partir de l'ortofoto de 1946 i dels quals hi ha constància de que ja existien al segle XIX (Annexos 68 i 73). No ha estat possible identificar totes les cases de l'amillament situades als nuclis de Sant Bartomeu i la Rierada, i per tant, agafant les àrees urbanes més consolidades a l'any 1946, s'ha dibuixat una àrea urbana de màxims. Pel camins, les rieres i els erms públics (fora de les parcel·les privades) que queden per sobre de l'àrea del Pla, s'ha fet una proporció a partir de nombre mitjà de m² d'aquest usos respecte a la superfície rústica dels termes de Sant Feliu i Molins¹⁰⁹. Tot i això, encara restaven 17 ha de diferència entre els usos del sòl identificats per a 1853 i la superfície total del terme, el 0,9 % del total de superfície imposable del terme. La diferència podria ser resultat dels errors d'agrimensura (és un percentatge

---

¹⁰⁹ La superfície rústica s'ha calculat restant a l'àrea municipal l'àrea urbana i la de la Carretera Reial.

molt baix com per considerar-ho frau). Aquesta superfície restant s'ha considerat agrícola o forestal (deixant de marge les alberedes) i s'ha assignat a cada tipologia en funció del seu pes percentual a l'amillament original.

Per a calcular les dades de Santa Creu per a l'any 1861, la reducció de l'espai imposable que registra l'amillament d'aquest any respecte el 1853 és de 4,6 ha, quelcom que no s'explica només per la construcció del tren (que ocupa 2,9 ha). Falten, per tant, 1,8 ha, que s'ha interpretat com un increment de l'espai ocupat pel riu Llobregat (això explicaria la reducció de les alberedes).

Les parcel·les del mapa de Molins de Rei de 1877, d'entrada, no semblen coincidir amb una relació de parcel·les del que sembla un esborrany d'amillament de l'any 1879, pel fet que en el mapa hi ha 126 parcel·les i en l'esborrany 161. Tot i això, no significa que en treballs futurs no es pugui arribar a relacionar les parcel·les amb els seus propietaris i usos. Caldria fer una reconstrucció parcel·laria del cadastre del XVIII i comparar-ho amb els plànols topogràfics-parcel·laris del segle XX. Tot i això, el mapa de 1877 sí que ha permès identificar els usos no agrícoles i quantificar els usos agrícoles i forestals per comparar-ho amb les dades dels diferents amillaments (Annex 77). Al no tenir la llegenda del mapa, en alguns casos no estava molt clar si algunes àrees que no tenien número de parcel·la eren sòl agrícola o urbà. Complementant la digitalització amb el mapa del casc urbà, s'ha buscat dibuixar una àrea urbana de màxims, incloent aquelles àrees on clarament hi havia edificacions i d'altres que podrien haver estat àrees periurbanes. Les àrees agrícoles són bastant diferents en funció dels amillaments. A Molins de Rei tenim dades de 4 moments diferents que mostren una situació de frau respecte la superfície imposable molt diferent (superfície agrícola que ens indica el mapa): el de 1858 té un frau del 9,1 %, el de c. 1858 de Pedro Moreno del 15,7 %, el de 1863 del 18,7 % i el de 1879 del 7,6 %. A la vegada, es dona la contradicció de que els dos amillaments amb més frau territorial donen molt més de pes als fruiters i l'horta, mentre que els altres dos menysvaloren aquestes categories en favor del cereal de regadiu, però en conjunt la superfície agrícola total és més coincident amb el mapa de 1877.

Hi ha també un conjunt de documents que remetent a una inspecció practicada al 1865 sobre una part del terme municipal (sobre 174 ha), especialment a les àrees de regadiu, segurament perquè era on hi havia més frau en la categories dels conreus. A partir dels noms i cognoms dels propietaris i el topònim de cada parcel·la s'han actualitzat les dades de l'amillament de 1863 per a aquelles mateixes finques inspeccionades al 1865. En alguns casos no s'han pogut fer aquesta relació, i per tant no s'han actualitzat sobre la base de 1863 totes les finques inspeccionades dos anys més tard. El resultat d'aquests càlculs mostra un sèrie de dades per a tot el municipi amb frau absolut del 16 % respecte el total imposable.

Destaca molt que a l'*Estadística* de Pedro Moreno no apareguin els cereals de regadiu, i per contra hi hagi una important superfície d'horta. Si bé es fa difícil pensar que no hi hagués cereal de regadiu (tots els altres amillaments indiquen la seva presència) el que

segurament indiquen les dades de Pedro Moreno és l'existència d'una important rotació de conreus entre cereals i productes d'horta o de notables àrees dedicades a l'horta al costat dels conreus cerealícoles.

Per calcular les superfícies agrícoles s'han fet les següents interpretacions, partint de que el principal frau està en la superfície de regadiu (com passa amb l'amillarament de Sant Feliu). Les superfícies de cereals de secà, vinya, olivera, erms (erms dintre de finques privades) s'han obtingut de l'*Estadística* de Pedro Moreno de c. 1858 i de l'amillarament de 1879, respectivament. Les dades de fruiters s'han agafat de l'*Estadística* de Pedro Moreno de c. 1858 i de l'amillarament de 1863 millorat amb les dades de la inspecció de 1865. Com que en aquest darrer amillarament apareixen fruiters per separats i barrejats amb cereals (és l'únic amillarament dels consultats que ho fa) per simplificar les dades s'ha fet el següent: s'ha agafat la superfície que representen a l'amillarament els fruiters sols sumant-li la meitat del que representen els fruiters barrejats amb cereals, fent aquests càlculs tant pels de regadiu com pels de secà. Per últim, la superfície agrícola restant del municipi per als dos períodes reconstruïts s'ha dividit entre dos i s'ha considerat a parts iguals d'horta i de cereals de regadiu. Els resultats han estat dues sèries de dades, una per c. 1858 i una altre pel període de 1865-1879.

També s'han utilitzat els mapes del Papiol, Vallvidrera i Sant Joan Despí per a les àrees que s'han agregat a l'àrea d'estudi final. Pel Papiol, el mapa de 1853 s'ha conservat conjuntament amb el llibre que indica la correspondència amb els propietaris i l'ús de cada parcel·la. Per a obtenir les dades de 1863, s'ha utilitzat l'àrea ocupada pel tren a partir de l'ortofoto de 1946 i s'ha buscat la correspondència amb els noms i cognoms dels propietaris i els topònims amb l'amillarament de 1863 (Annexos 79-82). No sempre resultar clar sí la relació és correcta, perquè al llibre de 1853 només apareix un cognom, però al menys s'ha aconseguit un resultat bastant fiable. Per a Vallvidrera, no s'ha conservat la correspondència de parcel·les del mapa de 1858, però tot sembla indicar que l'àrea d'interès formava part de la finca de Can Calopa. Com que és difícil establir quin ús tenia aquella petita part de la finca, s'ha agafat una mitjana dels usos de la finca per a 1852 i 1862. Quelcom similar passava a Sant Joan Despí, hi ha un mapa però no hi ha la correspondència de les parcel·les. Parlant amb l'arxiver, Raúl Sanz, vaig saber que l'àrea que ens interessava havia estat de la família Codina, de la masia de Can Codina, molt pròxima al terme de Sant Feliu. Els Codina tenien moltes propietats, però es va poder localitzar una propietat en els amillaraments de 1852, 1862 i 1945 que encaixava amb la que s'estava buscant (tenia una superfície similar a la que apareix al mapa, era de regadiu al estar just sota el Canal de la Infanta i els topònims concordaven). A Sant Just, hi ha un mapa parcel·lari de 1872 però no té els números de les parcel·les, i per tant no es pot fer la correspondència amb el seu llibre. Com a solució, s'ha optat per agafar el tipus de conreu de la parcel·la més pròxima de Sant Feliu per al petit tros de la parcel·la que forma part de l'àrea d'estudi.¹¹⁰

---

¹¹⁰ AHSJD, *Plano Geométrico del pueblo y término de San Justo Desvern*, 1872; AHSJD, *Amillaramiento de la riqueza Rústica / Año 1872*.

5.2 EL SEGLE XX I XXI

Per al segle XX, el gruix de fonts es concentra en els anys 1945-1946. Com que s'ha descartat utilitzar els plànols topogràfic parcel·laris per a tota l'àrea d'estudi, el que s'ha realitzat és una anàlisi de la distribució dels usos del sòl a partir de ortofotografia de 1945-1946 (Annex 90). Les dades obtingudes s'han d'interpretar com aproximades, ja que la poca qualitat de les mateixes i el fet de que siguin en blanc i negre dificultat saber, per exemple, si un camp està conreat o abandonat. En relació als cultius, s'ha pogut distingir les àrees de regadiu de les de secà. Així, al voltant d'algunes masies s'han identificat basses de reg per als seus respectius horts, moltes de les quals avui en dia segueixen acomplint aquesta funció. Igualment, s'ha classificat com a regadiu tots els camps que quedaven per sota del Canal de la Infanta. La resta d'àrees agrícoles es corresponen amb les de secà, en les quals ha estat possible (pel fet que la parcel·lació estava molt menys fragmentada que en l'àrea de regadiu) distingir entre els arbres fruiters (o arbrat) de secà i la resta de conreus de secà (conreus herbacis).

La classificació dels usos del sòl a partir de l'ortofoto de 1945-1946 només ha servit com un suport per a l'anàlisi realitzat amb els amillaments d'aquesta època. Aquests documents, elaborats en un moment en que la realització del cadastre a Espanya començava a ser una realitat, no presenten tantes deficiències com els amillaments del XIX. Així, s'ha considerat més oportú utilitzar les dades dels conreus dels amillaments, molt més concretes que les obtingudes amb la fotointerpretació. Les ortofotografies sí que han permès calcular les àrees urbanes, les terrasses fluvials i la llera del riu Llobregat, l'espai ocupat per les carreteres, el ferrocarril, les séquies i l'extracció minera. Només s'han dibuixat els principals camins i rieres perquè l'espai ocupat per aquestes s'ha deduït de la diferència entre l'àrea total i els espais ja calculats.

Per altre banda, l'anàlisi dels plànols topogràfics parcel·laris permet veure canvis en la metodologia dels límits municipals. Al segle XIX, les parcel·les sempre marcaven el límit del municipi, i si en mig d'una parcel·la estava el límit cada terme s'agregava una part de la mateixa i aquesta parcel·la quedava dividida entre els dos municipis. Amb els plànols parcel·laris del segle XX això ja no passa. Les parcel·les mai queden dividides entre dos municipis, tot i que el límit municipis romanguí invariable. Això implica que dintre dels límits d'un municipi hi ha àrees que queden incloses en l'amillament del municipi limítrof. Per això, els amillaments s'han modificat per saber l'àrea real d'acord amb els límits municipals. Pel cas analitzat, les variacions són mínimes, i només implica la reducció de 0,1 ha de conreus a l'amillament de Sant Feliu i l'increment d'1,4 hectàrees de conreus a l'amillament de Molins de Rei.

Per les àrees agregades al segle XX a l'àrea d'estudi, i que llavors ja no formen cap unitat, els usos del sòl s'ha calculat de la següent manera: per a l'àrea agregada per Sarrià que formava part de Santa Creu d'Olorda, de 193 hectàrees, s'ha intentat identificar totes les parcel·les que a l'amillament de Sarrià de 1946 contenen alguna referència toponímica a Santa Creu d'Olorda o a alguna masia que havia estat del terme. Tot i així,

no s'han pogut trobar totes les parcel·les, i per les que faltaven s'han obtingut les dades amb l'ortofoto del vol americà sèrie A; per a l'àrea analitzada de Sant Joan Despí s'ha utilitzat el seu corresponent amillarament; i per a la resta d'àrees analitzades (parts del Papiol, Sant Just Desvern, Sant Vicenç dels Horts i Santa Coloma de Cervelló) s'han extret les dades de l'ortofoto de 1945-46.

Per a l'anàlisi de la situació actual, al 2021-2022, s'ha utilitzat com a base la capa de l'ICGC de 2018 d'usos del sòl i a partir d'aquesta s'han anat fet modificacions i precisions amb les ortofotografies de 2020 i 2021 i el treball de camp realitzat. També s'ha utilitzat com a suport la cartografia vectorial de la SEC.

Per altre banda, cal mencionar que tots els amillaraments presentaven cada tipologia d'ús del sòl en 3 o 4 classes diferents (de més a menys rendiment), i per tant s'ha procedit a unificar totes aquestes classes. També cal dir que els amillaraments del segle XIX estaven en les mesures agronòmiques tradicionals del Baix Llobregat, mujades i mundines¹¹¹, i per tant les xifres s'han passat a hectàrees.

Per complementar i entendre l'evolució dels usos del sòl, també ha estat important fer referència a la demografia de cada moment. Així, s'han utilitzat els censos de població dels tres municipis estudiats (Annex 51). Amb la dissolució de Santa Creu d'Olorda, ja no tenim dades desagregades per les zones del terme que van anar a Sarrià i després a Barcelona. Però la pèrdua d'informació és mínima, ja que de tota aquella àrea només hi havia dues masies, Can Serra i la Torre de Santa Margarida, que es van abandonar al llarg del segle XX, i l'església de Santa Creu, on avui tampoc no hi viu ningú. També va haver-hi en aquella àrea agregada a Sarrià una colònia obrera a la segona meitat del segle XX, però formava part del padró de Sant Feliu sota la categoria de «Afueras».¹¹²

5.3 EL TREBALL DE CAMP

El treball de camp, realitzat essencialment entre l'hivern de 2021 i la primavera de 2022, ha estat l'altre forma de constatar la situació dels usos agrícoles i ramaders a l'àrea d'estudi, per tal de comparar-ho amb les ortofotografies més recents. Les jornades de treball de camp sempre s'han realitzat amb un GPS de camp.

S'han visitat totes les àrees amb parcel·les agrícoles, i la majoria de pistes forestals amples (a partir de 3 metres), a més de molts altres camins més estrets. En moltes ocasions, les fotografies aèries no permeten apreciar amb detall sí un camp o una finca està aban-

---

¹¹¹ La mujada era d'origen romà i fou usada al Barcelonès, el Vallès, el Maresme, el Baix Llobregat, etc. Aquesta mesura es dividia en 2 quarteres, o 4 quartans o 16 mundines, o 64 picotins, i equivalia a 4.896,5 m². Claudi Alsina i Català, Gaspar Feliu i Montfort i Lluís Marquet i Ferible, *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans* (Barcelona: Curial, 1990), 45.

¹¹² Jordi Amigó, Jordi Grané, Jordi Jiménez, Silvia Requena, Esther Tort, «La colònia Sanson (Sant Feliu de Llobregat)». A *Actes del Congrés Internacional Pobles Obrers i ciutats fàbrica*, MNACTEC-Terrassa, 4-6 d'octubre de 2018, 95.

donada o encara té activitat. Així, el treball de camp buscava complementar l'anàlisi necessari per a realitzar les cartografies d'usos del sòl actuals. A l'Annex fotogràfic s'incorporen nombroses fotografies d'aquestes jornades de camp. Sempre que s'ha considerat oportú, i l'ocasió ho ha permès, s'ha contactat amb el propietari o l'arrendatari (ja sigui sobre el terreny o telefònicament). Les conversacions no buscaven ser entrevistes en profunditat, sinó que simplement es volia clarificar l'ús i la situació de la seva parcel·la (tipologia de cultiu, si era de regadiu o de secà, etc.).

El treball de camp també ha permès fer una recopilació de la riquesa pecuària actual, comptabilitzant el nombre d'animals. En el cas dels pagesos que tenen els majors ramats en aquesta àrea, s'ha volgut preguntar sobre la visibilitat a futur de les seves explotacions pecuàries.

També s'han recollit dades sobre el nombre de cavalls a les hípiques, tot i que en aquest cas les dades són més aproximades. Si bé aquests animals ja no tenen un ús agrícola o de transport com tenien abans i sovint no pasturen en la zona, també hi són al territori i cal comptar-los. No s'ha fet recompte de l'aviram, primer perquè no apareixen als amillaments, i segon perquè resultava extremadament difícil fer un cens d'aviram per una àrea tant gran.

5.4 ALTRES QÜESTIONS DE METODOLOGIA CARTOGRÀFICA

És important mencionar que totes les cartografies elaborades per aquest treball s'han sotmès a un procés de correcció, anomenada topologia, amb el programa ArcGis, sota les següents normes: els polígons dibuixats d'una capa no es podien solapar («Must not overlap»), ni tampoc podien haver-hi espais buits entre ells («Must not have gaps»), i els polígons dibuixats que pertanyien a una unitat més gran (un municipi o una secció del mateix) havien d'estar dintre d'aquella unitat ocupant tot l'espai («Must Cover Each Other»).

Per altre banda, algunes de les cartografies s'han volgut representar amb un model 3D elaborat a partir del MDT. Aquests models han utilitzat una exageració vertical d'1 metre per 3 metres (Annex 66) o d'1 metre per 2 metres (Annex 91).

6 ELS CANVIS D'USOS AGRÍCOLES I PECUARIS A SANT FELIU DE LLOBREGAT, SANTA CREU D'OLORDA I MOLINS DE REI

6.1 ELS USOS AGRÍCOLES AL SEGLE XVIII I PRIMERA MEITAT DEL SEGLE XIX

Com ja s'ha expressat, les escasses dades que posseïm pel segle XVIII només ens permeten aproximar-nos als conreus de forma molt general, a més de tenir en compte que no hi ha informació d'altres usos (urbà, camins, rieres, etc.). Creiem que les dades absolutes dels conreus presenten un elevat frau, i per això posarem el focus en els percentatges de cada ús.

A Molins de Rei hi ha un clar predomini dels conreus de sembradura a la primera meitat del segle XVIII (Annex 52). Al 1716, aquest conreu representa el 45,8 %, mentre que la vinya només representava el 14,6 %. Destaca igualment l'elevada presència dels erms, que potser eren àrees de pastures o de guaret. D'acord amb l'estudi de Mª Teresa Mora i Vila pel cas de Calella, al segle XVIII encara es practicava el guaret de la vinya. Aquest guaret no era anyal, sinó que al cap de diversos anys, quan les vinyes envellien, els ceps es canviaven a un altre terra.¹¹³ Potser aquesta pràctica també era habitual a Molins.

Al 1732 hi ha una disminució del pes de la sembradura, fins al 25,4 %, mentre que el pes de la vinya i l'olivera s'incrementen fins al 21,3 % i 12,4 %, respectivament. Aquest canvis podrien estar al darrere de les primeres tendències cap a una major especialització. Francisco de Zamora ens informa al 1789 que l'únic fruit sobrant a la vila era el vi, el qual es venia a Barcelona. De segur que la proporció de vinya s'hauria incrementat al terme respecte el primer terç del segle XVIII.

A Santa Creu d'Olorde el mapa datat entre 1779 i 1791 ens indica que eren moltes les parcel·les que conreaven la vinya, especialment a les àrees més muntanyoses del municipi. En canvi, a les àrees més a prop del riu el conreu de la vinya és menor. Zamora també ens informa que es sembla poc al terme, i que la principal collita és de vi (Annexos 27 i 54).

A Sant Feliu de Llobregat (Annex 55) també troben una estructura on predominen els conreus de sembradura (terra campa), amb un pes sobre els conreus totals del 53,9 % pel 1760 i 53,8 % pel 1818. Entre aquestes dues dates el principal canvi que es registra és l'increment del pes de la vinya, que passa del 17,9 % al 37,5 %, com a conseqüència de la disminució dels erms i l'olivera. També apareix l'horta, però és molt minoritària pels dos períodes (0,3 i 0,2 %, respectivament), potser perquè en part quedava diluïda a la classificació de sembradura.

---

¹¹³ Mª Teresa Mora i Vila, *Societat i economia: Calella, 1737 i 1758* (Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana, 1990), 66-67.

Les dades analitzades pertanyen al període anterior al Canal de la Infanta, i com podrem veure, la construcció d'aquesta infraestructura suposarà un gran canvi en favor de la intensificació agrícola al marge esquerra del Llobregat. Francisco de Zamora ens informa al 1789 que als termes de Molins, Santa Creu i Sant Feliu les terres són essencialment de secà (només diu que a Sant Feliu hi ha unes poques hortes amb sínies) però que es podria estendre el regadiu si s'aprofités l'aigua que utilitzen els molins fariners de Molins (a través del Rec Vell) construint un canal al costat de la Carretera Reial en comptes de desguassar directament l'aigua al Llobregat (que és el que finalment es va fer).

Si mirem les dades de població (Annex 51), al 1718 els nuclis de Molins de Rei i Sant Feliu no tenien, per separat, una població excessivament superior a Santa Creu d'Olorde, la qual tenia la seva població totalment dispersa a través del conjunt de masies del terme. Però al 1787 aquesta situació començarà a canviar. Sí bé Santa Creu d'Olorde creix un 66 %, Molins de Rei ho fa un 199,4 % i Sant Feliu un 499,7 %. Així, aquest creixement serà molt més espectacular en els dos darrers municipis,¹¹⁴ i seguirà durant tot el segle XIX, quelcom que no passarà a Santa Creu.

Tant a Sant Feliu com a Molins de Rei el perfil sòcio-professional és eminentment agrícola. A Molins de Rei, al 1732 els oficis no agrícoles només representen el 13 %. A Sant Feliu, al període 1741-1750 i 1771-1780, els pagesos representen gairebé el 60 % de la població activa, però destaca un important contingent de menestrals, que representen el 20 % i el 23,1 % pels respectius períodes. Entre aquests menestrals hi havia activitats relacionades amb l'agricultura i l'explotació forestal, però també amb el sector tèxtil, la construcció, etc. De Santa Creu no tenim dades dels perfils sòcio-professionals del cadastre, però l'interrogatori de Francisco de Zamora de 1789 ens informa que tota la població eren pagesos, sense que hi hagués ningú amb altre ofici.¹¹⁵

6.2 ELS CANVIS D'USOS AGRÍCOLES A LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIX

Al segle XIX, el principal ús del sòl a l'àrea d'estudi era l'agrícola. Al període 1851-1858 l'agricultura representava 1.708,4 ha d'una superfície total de 2.972,5 ha, el 57,5 %. La vinya representava el principal conreu, amb 1.049,4 ha, el 35,3 %. Amb la plaga de l'oïdium, la superfície agrícola es redueix pel període de 1861-1879 a 1.407,9 ha, el 47,4 % de l'àrea d'estudi, i la vinya passa a representar 752,4 hectàrees, el 25,3 % (Annex 95).

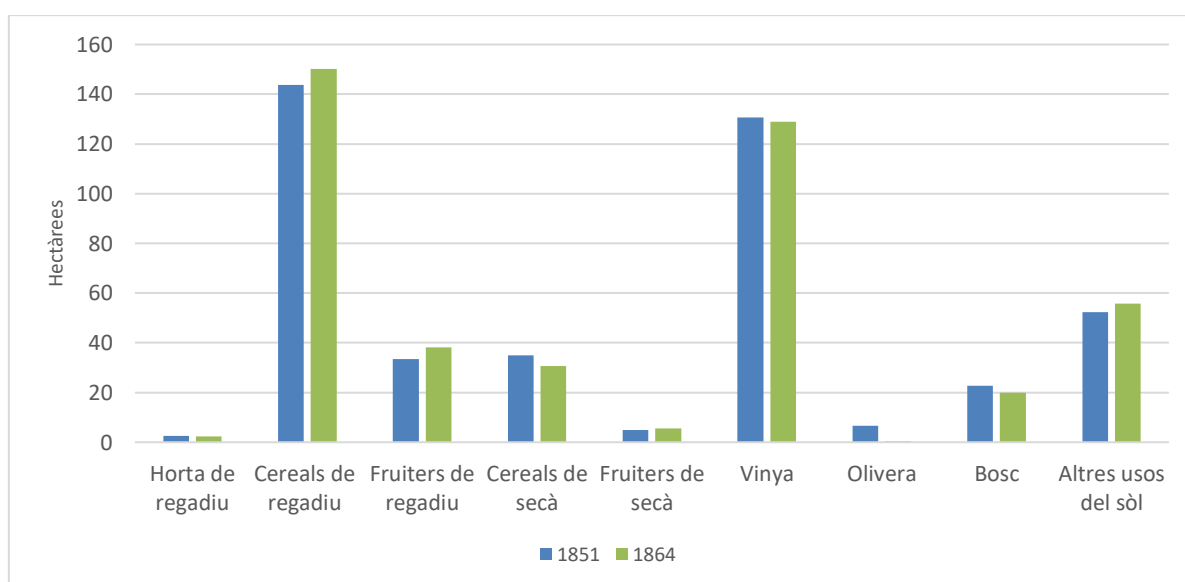
¹¹⁴ Vilar, *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, 141-142.

¹¹⁵ Luque, «Molins de Rei, una vila del Baix Llobregat al primer terç del segle XVIII», 53-55; Cañame-ras, «El segle XVIII», 118, 123; Zamora Peinado, *El Baix Llobregat el 1789*, 188-189, 276-277.

6.2.1 Sant Feliu de Llobregat

Els conreus al 1851 a Sant Feliu de Llobregat no havien variat sensiblement respecte 1818 (Annexos 56-57, 60-66). Ara, però, aquestes dades són molt més fiables gràcies a que s'han obtingut a través de la digitalització del plànol parcel·lari. La vinya ocupa 130,6 ha, el 30,2 % de la superfície municipal. El cereal de regadiu ocupa 143,7 ha, el 33,3 %, mentre que el de secà 35 ha, el 8,1 %, i en conjunt representen el 41,4 % de la superfície municipal. El fruiter de regadiu ocupa 33,5 ha, i el de secà 4,9 ha. En conjunt, l'espai ocupat pels fruiters representa un 8,9 %. En canvi, l'horta de regadiu i l'olivera representen un percentatge molt baix, un 0,61 % i un 1,5 %, respectivament.

Gràfic 1 Reconstrucció dels usos del sòl a Sant Feliu de Llobregat (1851-1864)

Font: dades modificades a partir de l'ACBL50-1-T1-3163, 3165; ACA, HAC. Vols. TER-P-1350.

Respecte les dades de 1818, si només es comparen els percentatges dels terrenys agrícoles (excloent les alberedes, que al cadastre de 1818 sembla que no es tenen en compte) s'observa una disminució de la terra dedicada a sembradura (ocupa un 3,8 % menys del total de l'espai agrícola) i dels erms (un 2,2 % menys). La vinya també disminueix, però només un 0,9 %. En canvi, destaca l'increment dels fruiters (increment del 5,4 %), l'horta (0,5 % més) i l'olivera (1 % més). Segurament l'especialització vitivinícola va arribar al seu màxim a principis del XIX, i des de llavors es va mantenir bastant estable. En canvi, els conreus de sembradura sí que disminueixen una mica més, i resulta clar que els fruiters comencen a guanyar protagonisme. Les dades permeten intuir el que passarà en les següents dècades: cada cop els centres urbans més pròxims incrementaran les seves demandes de fruita fresca i productes d'horta.

Les dades de 1864 no presenten canvis significatius (Annex 57). L'espai agrícola quasi es manté invariable, ja que l'espai que ara ocupa el tren es veu compensat per la reducció de les alberedes en favor del conreu. En relació a l'espai urbà, a l'amillament de 1851 apareixen tant els edificis construïts com els que estan en obres i els solars buits,

quan realment la llei deia que els edificis en obres estaven exempts de tributació.¹¹⁶ Així, a l'amillament de 1864 només apareixen els edificis ja construïts. Al 1851, els edificis consolidats i els que estaven en obres eren 403 i també hi havia 18 solars, mentre que al 1864 eren 418 els edificis ja construïts, quelcom que encaixa amb l'increment de la població d'aquests anys. El fet que l'espai urbà es mantingui constant (al marge de la construcció de l'estació) ve perquè els solars buits on al 1864 s'ha construït ja estaven inclosos com àrees urbanes al plànol de 1851.

No es registra un greu impacte de la plaga de l'oïdium, atès que la vinya segueix ocupant 129 ha, un 29,9 % del terme municipal. En canvi, els cereals de regadiu s'incrementen fins a ocupar 150,1 ha, el 34,8 %. A la vegada, es redueix el cereal de secà, que passa a ocupar 30,6 ha, el 7,1 % del terme. Els fruiters segueixen incrementant el seu pes. Els de regadiu ocupen ja el 8,8 % del terme i 38,2 ha, mentre que els de secà representen el 1,3 % del municipi i 5,5 ha. En conjunt, els fruiters ja representen el 10,1 % de l'espai municipal. En canvi, l'olivera pràcticament desapareix. També sobta que l'horta es redueixi, fins a ocupar el 0,56 % i 2,4 ha.

El regadiu representa una part significativa dels conreus al 1851, assolint 179,8 ha, el 41,6 % del terme, gràcies a la posada en marxa del Canal de la Infanta. L'amillament de 1864 mostra com l'ús del regadiu encara es podia optimitzar més, car els conreus de regadiu s'incrementen fins a representar 190,7 ha, el 44,1 % del terme.¹¹⁷

A mitjans del segle XIX Sant Feliu seguia sent una vila envoltada de grans extensions agrícoles. L'espai urbà només representava el 4,1 % al 1851, però la població havia crescut un 31,1 % al 1857 respecte al cens de 1787. Tot i el creixement experimentat en 70 anys, aquest havia estat molt irregular a la primera meitat del segle XIX, com a conseqüència dels efectes de la Guerra del Francès (1808-1814) i les dues primeres guerres carlines (1833-1840; 1847-1849). Però a partir de la segona meitat de la centúria aquest creixement es consolidarà.¹¹⁸ I tot i aquest creixement demogràfic, la superfície dedicada al cereal disminueix respecte el segle XVIII, mentre que la vinya, conreu especulatiu, és manté, i això només pot ser un indicador del augment de l'especialització agrícola. A la vegada, els fruiters s'incrementen com a conseqüència d'una demanda urbana cada cop major.

Al 1861, l'agricultura i les manufactures agrícoles i forestals representaven el 67,6 % de la població activa. Però ja havia començat a sorgir, al voltant de la dècada de 1840, una petita indústria tèxtil, que anava més enllà de la protoindústria de les dècades anteriors. Tot i tenir uns inicis molt tímids durant les tres primeres dècades, amb fàbriques petites i negocis inestables, aquesta nova indústria aconseguirà mantenir-se i a partir de 1874, amb la ampliació i modernització de la fàbrica Bertrand, el sector tindrà un creixement

---

¹¹⁶ Gobierno de España, Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado, Gaceta de Madrid. *Lunes 23 de junio de 1845*.

¹¹⁷ Dades modificades a partir de ACBL50-1-T1-3163, 3165; ACA, HAC. Vols. TER-P-1350.

¹¹⁸ Pilar Antolín Arrufat, Enric Ferreras i Torreblanca i Agustí G. Larios, «El segle XIX». A *Sant Feliu de Llobregat, identitat i història*, 142-145; Vilar, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, 141-142.

molt notable a Sant Feliu.¹¹⁹ Tot plegat comportarà un període de creixement continu de la població a partir de la dècada de 1870 que no s'aturarà fins a la dècada de 1930.¹²⁰

6.2.2 Santa Creu d'Olorda

Del municipi de Santa Creu d'Olorda (Annex 69) el primer que destaca és la important presència del bosc, quelcom que no apareix a Molins de Rei i Sant Feliu, i és que bona part del municipi de Santa Creu és un territori muntanyós, i només una petita part del terme es troba al Pla. Al 1853 el bosc assoleix una superfície de 707,1 ha entre els boscos de tall i de fagina, el 35,6 % del terme. Però això no significa que fos un bosc brut, sinó que segurament en ell s'hi feia una intensa explotació forestal, ja que la fusta representava el combustible i un material essencial en aquesta època. En relació als conreus, la vinya és el més predominant, amb una superfície de 687,9 ha, que representa el 34,6 % del terme. En molt menor proporció, els cereals de regadiu ocupen 57 ha, i els de secà 78,2 ha. En total, 135,2 ha, el 6,8 %. Els fruiters de regadiu representarien 37,1 ha, el 1,9 % del terme, i els de secà només 0,06 ha i el 0,003 %. L'olivera, al igual que als altres municipis, representa només 46,4 ha, segurament per l'autoconsum. Per altre banda, destaca l'elevada presència d'erms imposables, 276,8 ha, el 13,9 %, una quantitat notable que potser estava destinada a pastures, rotació de conreus o que comprenia altres àrees improductives del terme. Un altre possibilitat és que aquells erms incloguessin àrees que fins fa poc també havien estat vinyes.¹²¹

Al setembre de 1852, l'Ajuntament de Santa Creu remet una carta al governador civil de la Província de Barcelona per informar-li que una estranya plaga (es refereix a l'oidium) havia afectat a tots els ceps del terme, i que la collita havia estat catastròfica. L'alcalde relata que els veïns del poble no entenen quina podia ésser la causa d'aquesta malaltia, i que els pagesos temien que les vinyes morissin, ja que els ceps infectats presentaven taques als troncs i les fulles es tornaven groguenques i acabaven caient. La carta també relata que ja l'any anterior aquesta malaltia va començar a afectar les vinyes de parres per raïm de taula, i que tot i que l'afectació no va ser greu, aquestes no van produir res al 1852, havent moltes d'elles mort.

La carta també fa referència a un altre malaltia que afectava als boscos de gavella i fagina, uns cucs en una «bosses» (capolls) que havien aparegut a les branques dels arbres, i que generaven un olor tan insuportable que els llenyataires van haver de que parar la seva feina. En aquest cas, possiblement es refereix a la plaga de la processonària, ja que

---

¹¹⁹ Jordi Cañameras i Gaya, «Aproximació a l'estudi socio-professional de Sant Feliu de Llobregat en el segle XVIII». A *El pas de la societat agrària a industrial al Baix Llobregat*, 325-326; Joan Anton Carbonell i Porro, «Desenvolupament de la indústria tèxtil a Sant Feliu de Llobregat (1861-1923)». A *idem*, 407-411.

¹²⁰ INE, Censos de Població, 1860, 1877, 1910, 1920, 1930, 1940.

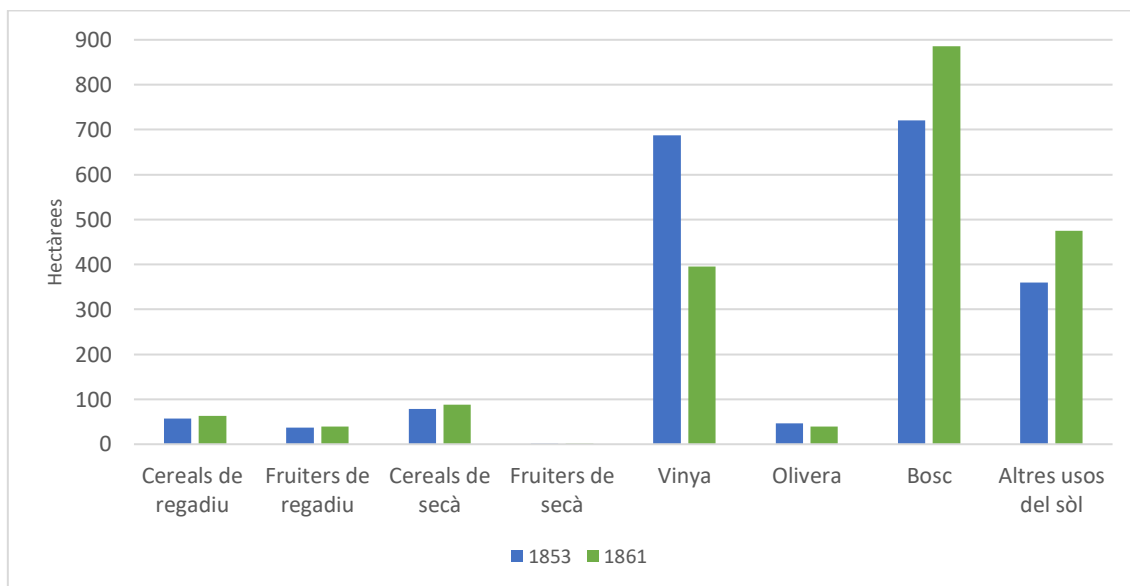
¹²¹ Dades modificades a partir de ACA, HAC. Vols. TER-P-1671, 1673; Pedro Moreno, *Estadística territorial de la província de Barcelona*, 38. La diferenciació entre boscos de tall i fagina no està gaire clara. Els mateixos documents fiscals defineixen els boscos de tall com «Bosques de fagina para hornos de ladrilleria», i els boscos de fagina li diuen «llamada en el país Gabella», és a dir, per fer gavells de llenya.

es diu que els operaris que van estar traient aquests cucs per cremar-los al poc temps van patir inflamacions molt greus als seus braços.

La carta conclou dient que la riquesa del terme havia disminuït en el darrer any més de la meitat. Potser el document és un tant exagerat, per les implicacions fiscals que podia tenir el nivell de riquesa agrícola del terme, però posa ben clar com el món que havia envoltat la gent d'aquestes masies començava a trontollar.¹²² L'exploració de la vinya i dels recursos forestals deurien ser un dels principals negocis dels veïns d'aquest terme.

Gràfic 2 Reconstrucció dels usos del sòl a Santa Creu d'Olorda (1853-1861)

Font: dades modificades a partir de ACA, HAC. Vols. TER-P-1671, 1673; Pedro Moreno, *Estadística territorial de la província de Barcelona*, 38.

Aquesta crisi quedarà ben reflectida amb les dades de conreus de l'amillament de 1861. El vinyar s'havia reduït a quasi la meitat com a conseqüència de l'oïdium, fins les 394,9 ha, el 19,9 %. L'olivera també havia disminuït lleugerament, fins les 39,7 ha. A la vegada, el bosc de tall i de fagina s'havia incrementat fins les 875,7 ha, i els erms impossibles fins a 387,2 ha. En contrapartida, s'incrementen els altres conreus: el cereal de secà creix fins les 87,5 ha, el 4,4 %, i els cereals de regadiu fins les 63,4 ha, en total 150,9 ha, el 7,6 %. Tot i això, aquest creixement és ínfim si es compara amb la superfície perduda de vinya. Els fruïters s'incrementen fins les 40,1 ha, essent majoritàriament fruïters de regadiu.

Per als dos períodes analitzats, el regadiu representa una part molt petita, ja que el municipi té una part molt petita del Pla: 94,1 ha, el 4,7 %, al 1853; 102,2 ha, el 5,2 %, al 1861. Per tant, el municipi seguia tenint una agricultura essencialment de secà.

¹²² AMDSG, Fons Ajuntament de Santa Creu d'Olorda, sèrie 1.6. Correspondència general, Carta del 12 de setembre de 1852 de l'Alcaldia Constitucional de Santa Creu de Olorde al governador civil de la província de Barcelona.

Respecte a la població, si va haver-hi creixement demogràfic entre 1787 i 1857, se'ns escapa, car no hi ha padrons complets per aquest període. Al 1789 el qüestionari de Francisco de Zamora hi consten 34 cases de pagès, mentre que a l'amillament de 1853 hi consten 49 cases¹²³. Per al període 1853-1861 s'ha calculat a partir de l'ortofoto de 1945-46 una superfície urbana de màxims de 7,5 ha, el 0,4 % del terme.

Si es va produir algun tipus de creixement com a conseqüència de l'increment de cases i masies al 1857, amb la plaga de l'oïdium fent estralls, la població potser ja s'havia vist afectada. També podria haver afectat negativament la inestabilitat ocasionada per les guerres carlines, ja que en aquest municipi hi consta que van haver-hi enfrontaments, atès que al ser un lloc de muntanya els carlistes es podien refugiar millor.¹²⁴

Santa Creu tenia tanta poca població que ja al segle XIX es va posar en qüestió la pròpia existència del municipi. D'acord amb el *Proyecto de Ley reformando la legislación vigente sobre organización y atribuciones de los ayuntamientos*, del 21 d'octubre de 1866, els municipis que tinguessin menys de 200 veïns (caps de família) s'haurien de dissoldre i annexionar-se a algun altre. Tot i això, s'establia que podrien seguir existint aquells municipis que per alguna circumstància concreta no poguessin agregar-se a un altre.¹²⁵ Així, la Diputació de Barcelona va engegar un avantprojecte per dissoldre el terme de Santa Creu i annexionar-lo al de Vallvidrera, atès que cap dels dos per separat superava el llindar de 200 veïns. Aquest no va ser l'únic intent d'unificació de termes municipals al partit judicial de Sant Feliu de Llobregat, atès que molts altres municipis tampoc complien el llindar de població. Tot i això, l'expedient del cas conté informació molt interessant sobre com eren percebuts aquests dos municipis en aquella època.

El ple de l'Ajuntament de Vallvidrera va acceptar el projecte el 17 de novembre de 1867, però no el de Santa Creu en la forma que es presentava, que l'havia rebutjat un dia abans. Aquest considerava que al tractar-se Santa Creu d'un municipi molt més extens, més ric, amb més població i amb la casa consistorial situada en una posició molt més cèntrica, a Sant Bartomeu de la Quadra, hauria de ser Vallvidrera qui s'agregés a Santa Creu i no al revés. Com que els veïns d'ambdós pobles no es posaven d'acord, al final el projecte d'unió va fracassar.

Francesc de Asís Pahisa Campmany, alcalde de Santa Creu, manifestava que algunes de les cases del terme estaven a una distància de dues hores i mitja a peu de l'Ajuntament del terme, i que per tant si s'havia de fer alguna agregació havia de ser de Santa Creu a Vallvidrera, ja que sinó per arribar al nou Ajuntament caldria mitja hora més. L'alcalde també destacava que la unió seria beneficiosa, perquè tots els habitants dels dos pobles

---

¹²³ Francisco de Zamora, *El Baix Llobregat el 1789*, 276.

¹²⁴ Jordà, *Santa Creu d'Olorda*, 384-386.

¹²⁵ Gobierno de España, Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado, Gaceta de Madrid. *Lunes 22 de octubre de 1866*.

eren agrícoles, i compartien usos i costums, quelcom que no passaria si l'agregació es fes amb un altre terme.¹²⁶

Resulta clar que mentre que les vil·les més pròxims a la capital i les zones més planes creixien i s'industrialitzaven, Santa Creu d'Olorda s'anava quedant cada cop més aïllada, amb una població dedicada exclusivament a l'agricultura i disseminada en masies, amb un territori molt extens però amb escasses infraestructures de comunicació. La situació de Molins de Rei i Sant Feliu era completament diferent. La construcció de la Carretera Reial de Barcelona a Madrid (l'actual N-340) i del pont de Molins de Rei sobre el Llobregat l'any 1767 va suposar una gran avantatge per aquest dos termes. Per aquests dos nuclis urbans, com d'altres, la carretera, a banda de facilitar les comunicacions, va ser un factor que facilità l'extensió de la urbanització.¹²⁷

6.2.3 Molins de Rei

A Molins de Rei, la comparació de les dades de 1858 amb les del cadastre de 1732 són encara més difícils que a Sant Feliu, perquè tenim constància, a través dels plànols del Canal de la Infanta, que el terme resultat de la delimitació de 1852 era molt més gran al Pla del que havia estat fins llavors. De totes formes, a l'Annex 56 podem veure la comparativa de les dades en termes percentuals, que com a mínim serveixen d'orientació: el que més destaca és el creixement de l'horta, que gràcies a la posada en marxa del Canal de la Infanta s'incrementa un 15,7 % sobre el total del terme; també s'incrementa la vinya un 26,6 %; en canvi la sembradura disminueix un 1,8 %, els fruiters un 2,8 %, l'olivera un 8,7 % i els erms un 19,7 %.

A partir d'aquesta aproximació, podríem dir que des del primer terç del segle XVIII a Molins de Rei s'ha produït una gran intensificació agrícola i la rompuda de nombroses terres en favor de la vinya i l'horta, a la vegada que els espais erms, les pastures i els boscos s'han reduït considerablement. També el creixement de la vinya, molt probablement, s'ha fet a costa de l'olivera.

Així, al voltant de 1858 (Annex 74) la vinya és el primer conreu en importància, assolint 215,2 ha, el 40,5 %. Li segueix l'horta de regadiu i els cereals de regadiu, amb 73,4 ha, el 13,8 %, per a cada un dels dos conreus. Els cereals de secà tenen un pes menor, amb 32,8 ha, el 6,2 %. En conjunt els cereals representen 106,2 ha i el 20 % del terme. Els fruiters de regadiu ocupen una àrea de 17 ha i el 3,2 %, mentre que no consten fruiters de secà. L'olivera té poc pes, amb 17 ha i el 3,2 %. Finalment, els boscos a la zona de muntanya són residuals, amb només 0,1 ha (és tracta d'una àrea limítrof del municipi, que ben bé no acaba de sortir ni al plànol de 1879 ni al del Papiol de 1853). En con-

---

¹²⁶ AGDB, Fons Diputació de Barcelona, Capsa 952, Modificació dels districtes municipals de Vallvidrera i Santa Creu d'Olorda del partit judicial de Sant Feliu de Llobregat per la Llei d'Ajuntaments, 1867.

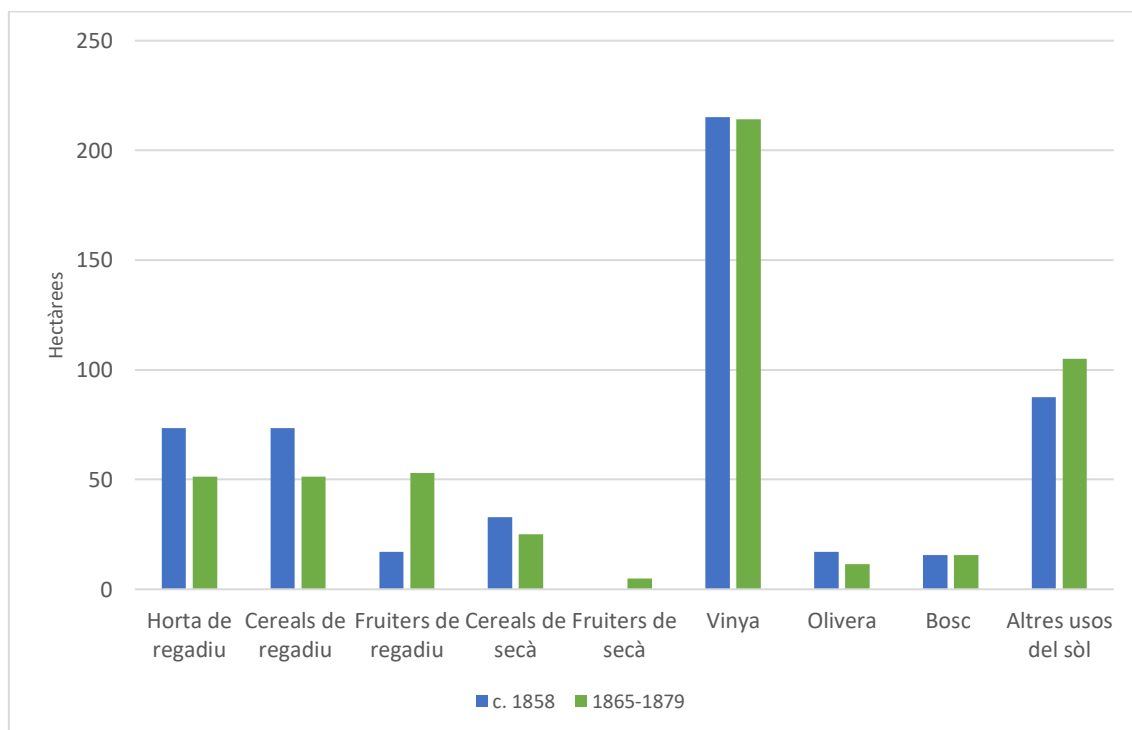
¹²⁷ Teresa Navas i Ferrer, «Evolució de la xarxa de comunicacions de la vall Baixa del Llobregat i dels accessos a la ciutat de Barcelona, del segle XVIII a l'actualitat (conferència, Federació Obrera de Molins de Rei, 12 de maig de 2022).

trast, tenen molta més importància les alberedes (bosc de ribera) per protegir les terres de les avingudes del riu, amb una superfície de 15,5 ha. Els erms imposables estan força reduïts, representant 5,2 ha, el 1 %.

Les dades pel període de 1865-1879, mostren un increment dels fruiters de regadiu, fins les 53,1 ha, el 10 % del terme, i ara sí apareixen els fruiters de secà, amb 5 ha, el 0,9 %. En conjunt els fruiters representen el 10,9 %. Els erms imposables també s'incrementen, fins les 22,7 ha. Els cereals de secà disminueixen fins les 25,1 ha, i els de regadiu fins les 51,3 ha. En conjunt, la superfície cerealícola representant ara el 14,4 % del terme. L'horta també disminuiria fins les 51,3 ha, segurament com a resultat del creixement dels fruiters. També es registra una petita disminució de la vinya, fins les 214,1 ha, el 40,3 %. La disminució de la vinya és mínima si es compara amb Santa Creu d'Olorda, i per tant no hi ha impacte de l'oïdium. També s'observa una disminució de l'olivera, fins les 11,4 ha.

A Molins de Rei l'agricultura de regadiu té un pes important, ocupant 163,7 ha, el 30,8 %, al voltant de 1858, i 155,6 ha, el 29,3 %, pel període de 1865-1879.¹²⁸

Gràfic 3 Reconstrucció dels usos del sòl a Molins de Rei (1858-1879)

Font: veure nota 127.

Al igual que a Sant Feliu, Molins de Rei era una vil·la eminentment agrícola a mitjans del segle XIX. Al 1846 consten dues fàbriques tèxtils de reduïdes dimensions, i al 1850 els obrers tèxtils només representaven un 7-8 % de la població activa, mentre que la

¹²⁸ Dades modificades a partir de ACA, HAC. Vols. TER-P-784; AMMR, *Adicion al Amillaramiento para el año 1858*; AMMR, *Inspecció practicada a l'any 1865 sobre la riquesa rústica*, 1865; AMMR, *Amillarament*, 1879; Pedro Moreno, *Estadística territorial de la provincia de Barcelona*, 38-41.

gran majoria de la població seguia dedicant-se a l'agricultura. El primer exemple d'una indústria moderna vindrà amb la instal·lació, al 1858, de l'empresa Ferrer i Mora. Amb els anys, el sector industrial anirà guanyant pes a la vila, assolint el 38,7 % dels treballadors locals al 1871. Tot i la importància del sector tèxtil, moltes de les empreses que s'instal·laven eren indústries alimentàries, dedicades a la producció de pastes de sopa, aiguardents, gasoses, conserves, etc. Per tant, el sector agrícola intervenia en bona mesura en el procés industrial, i sovint aquestes fàbriques eren molt estacionaries al dependre de les collites locals. Al primer terç del segle XX, l'increment constant de les indústries serà un factor que atraurà molta immigració, i aquesta nova població també anirà a treballar al sector agrícola.¹²⁹

6.3 ELS CANVIS D'USOS PECUARIS AL SEGLE XVIII I XIX

En relació a la ramaderia, a diferència dels usos del sòl, és molt difícil establir el nivell de frau de les fonts pecuàries. Tot i això, tampoc hem de creure que l'àrea d'estudi es tractés d'una àrea amb una gran activitat ramadera. Primer, perquè l'optimització de l'espai en favor de l'agricultura era molt elevat. «El gran impuls roturador del XVIII i el predomini de la vinya feren recular ben aviat el bestiar boví a la nostra comarca, sobretot a les dues ribes, pel fet que no podia pasturar lliurament a causa dels possibles danys a l'agricultura i per la manca de pastures».¹³⁰ Segon, perquè la proximitat a la ciutat de Barcelona i d'altres nuclis urbans permetia tenir un proveïment continu de fems urbans, que s'utilitzaven per adobar de forma intensiva els conreus i no dependre tant de la ramaderia (dependència que sí existia en altres comarques catalanes menys poblades).¹³¹

A Molins de Rei, les dades mostrem una notable disminució dels bestiar a mitjans del segle XIX respecte el primer terç del segle XVIII. La disminució podria venir per una reducció de les pastures i una intensificació dels conreus, o per una major proporció de frau.

Amb l'anàlisi dels amillaments del segle XIX i l'*Estadística Territorial* de Pedro Moreno (que sembla més fiable per les estadístiques pecuàries) podem veure la importància dels animals en les tasques de conreu (matxos, bous, cavalls, ases, etc.). Per aquesta època només Santa Creu d'Olorde presenta ramats d'ovelles i cabres. Tot i que les dades segurament presenten molt de frau, ens permeten aproximar-nos a una situació diferencial en els municipis de l'àrea d'estudi. Mentre que a Molins de Rei i Sant Feliu de Llobregat hi havia una agricultura molt més intensiva, sense pràcticament àrees forestals

---

¹²⁹ Joan Anton Carbonell i Porro, «Evolució de la indústria tèxtil a Molins de Rei (1840-1936)». A *El pas de la societat agrària a industrial al Baix Llobregat*, 377-381.

¹³⁰ Tribó, «Evolució de l'estructura agrària del Baix Llobregat», 700.

¹³¹ *Ibidem*, 695.

o ermes, a Santa Creu d'Olorde el territori muntanyós implica l'existència d'àrees molt menys rendibles per l'agricultura i utilitzades com a pastures.¹³²

6.4 LA SOBREDIMENSIÓ DELS CEREALS ALS AMILLARAMENTS DEL SEGLE XIX

Gemma Tribó va considerar que els amillaraments del segle XIX sobredimensionaven els conreus de cereals, i que realment sota aquesta categoria hi havien altres conreus. L'estudi posterior del conreu de cereals a la província de Barcelona de Ramon Garrabou *et al.* ha permès reforçar aquesta idea. A l'Annex 78 podem veure que la superfície cerealícola calculada a partir dels amillaraments és molt superior a la calculada per Ramon Garrabou *et al.* pels municipis d'estudi amb les dades de Junta de Comerç.

Sobre el cereal de secà, a mitjans del segle XIX l'explotació continuada del sòl cerealícola era quelcom generalitzat. Tribó només constata referències explícites al guaret al Baix Llobregat a Molins de Rei i al Papiol. A Molins, es tractava d'un guaret d'un any i al Papiol de dos. Per altre banda, a quasi tots els pobles hi ha dades concretes per mitjà de les cartilles avaluatòries de que al secà es practicaven rotacions de llegums i cereals. A Sant Feliu al 1859 consta que es feia una rotació de quatre anys de blat, ordi, faves i veça (aquesta darrera en general destinada com a farratge o adob en verd). Excepte l'any que se sembrava blat, als altres tres s'adobava la terra amb dues carretes de fems per mujada. Una situació similar passava a Molins, on es vessaven 4 carretes de fems per mujada per conrear el blat, el que explica els alts rendiments balders d'aquest terme.

L'entrada massiva de cereals estrangers al país a finals del XIX contribuï a que els cereals de secà foren menys rendibles, tot i que després s'apliquessin mesures proteccionistes. En aquesta època els cereals de secà eren bastant escassos i Tribó considera que el seu conreu es va anar desplaçant cap a terres més dolentes, al tractar-se d'un conreu menys rendible. No serà fins al període 1914-1919, quan l'esclat de la Primera Guerra Mundial dificultarà les importacions de cereals, i això ajudarà a l'increment del conreu de cereals de secà a la comarca.

A les terres de regadiu les rotacions de cultius eren més complexes. A les combinacions pròpies de les terres de cereals de secà (ordi, civada i sobretot blat) amb llegums (principalment faves i mongetes) s'hi afegia les rotacions del cànem i el blat de moro. L'exigència de treball i d'adobar també era superior respecte els conreus de secà. Així, a Sant Feliu al 1859 consta que a les terres de regadiu es feien rotacions de quatre anys: el primer cànem-mongetes, el segon blat-blat de moro, el tercer ordi-blat de moro i el quart faves-mongetes.

---

¹³² AMMR, Interrogatori de Jose Patiño, 1716; AMMR, *Cartipas del nou Catastro del Lloch y terme de Molins de Rey [...]* del any 1732; ACA, HAC. Vols. TER-P-784, 1671, 1673, 1350; ACBL50-1-T1-3163, 3165; Pedro Moreno, *Estadística territorial de la provincia de Barcelona*, 38.

A finals del segle XIX, el conreu de cànem desapareix al Baix Llobregat, com a conseqüència de la competència italiana, quelcom que per Tribó va poder contribuir a fer disminuir els rendiments agrícoles (a més de la caiguda dels preus), perquè el conreu de cànem permetia preparar molt bé el terreny per la següent collita de blat.

La cartilla avaluatòria de Molins de 1888 és l'única que indica l'ús d'adobs inorgànics en les terres de regadiu, però sabem que l'ús d'adobs s'incrementen a tot el Baix Llobregat durant aquests anys.

En general, els rendiments cerealícoles de les cartilles avaluatòries de finals del segle XIX eren molt menors que les dels anys 50-60, quelcom que Tribó no pot aclarir del tot la causa. Aquests rendiments decreixents podrien haver baixat ja sigui per les raons esmentades, o perquè davant de la crisi agrícola del moment, els càlculs de les cartilles estaven molt més allunyats de la realitat que les cartilles de les dècades dels anys 1850 i 1860.

Respecte a l'horta, els amillaments ocupen una superfície molt petita, però es cultivaven a totes bandes i eren molt importants a la comarca. Sovint el seu conreu es barrejava amb els cereals de regadiu o els fruiters. Les cartilles avaluatòries de Sant Feliu pel segle XIX permeten constatar els conreus de patates, mongetes i tot tipus de verdures (cols, bròquils, etc.). En canvi, a les cartilles de Molins de Rei no apareix l'horta. Tribó pensa perquè el seu conreu seria menys important donada la major llunyania respecte Barcelona, però l'*Estadística Territorial* de Pedro Moreno ens indica tot el contrari, que l'horta era molt important.

Tribó conclou que segurament els amillaments mostren els conreus predominants, car és difícil pensar en parcel·les amb una única tipologia de conreu.¹³³ De fet, la cartilla avaluatòria de Santa Creu d'Olorde de 1853 ja ens ho indica: encara que a l'amillament sempre es parla de cereals, a la cartilla es descriu aquesta categoria com «Trigo, cebada y otras semillas».¹³⁴

6.5 LA CRISI DE LA FIL·LOXERA DE FINALS DE SEGLE XIX I LA SORTIDA DE LA CRISI A PRINCIPIS DEL SEGLE XX

No tenim, per desgràcia, un detall d'informació tant gran per als anys posteriors a la fil·loxera per a tota l'àrea d'estudi, però s'ha intentat fer una aproximació a la situació d'aquests anys.

Santa Creu d'Olorde, que era el municipi que ja havia sortit molt perjudicat de la plaga de l'oïdium, no sembla que es recuperés en els anys posteriors. En la rectificació de l'amillament de 1878, els conreus pràcticament no havien canviat. La vinya ocupava llavors 389,9 hectàrees, i per tant es demostra que no s'havien fet replantacions significatives després de l'arribada de la malaltia. Les àrees abandonades tampoc van ser ocu-

---

¹³³ Tribó, «Evolució de l'estructura agrària del Baix Llobregat», 697, 701-702, 709-710, 725-733.

¹³⁴ ACA, HAC. Vols. TER-P-1671.

pades per altres conreus, perquè el cereal, l'olivera i els fruiters mantenen les mateixes superfícies respecte al 1861.¹³⁵ No sabem, però, si en els anys posteriors fins l'arribada de la fil·loxera es van efectuar replantacions de vinya.

L'arribada de la fil·loxera suposarà un altre cop a l'agricultura d'aquesta àrea, i ara sí no només afectarà a Santa Creu, sinó també a Sant Feliu i Molins de Rei. Però l'arribada de la plaga ni va ser uniforme ni els efectes més devastadors es van produir a totes bandes a la vegada.

L'informe de setembre de 1886 de la Comissió provincial de defensa contra la fil·loxera de Barcelona ens dona una visió general de la situació de la plaga a la província. Si a l'octubre de 1882 es van detectar els primers focus a la província, al municipi de Torredra, al 1886 la plaga ja havia penetrat al Pla de Barcelona i començava a entrar al Baix Llobregat, entre d'altres llocs. En aquesta zona s'explica que la plaga ja havia arribat a Montcada, San Andreu del Palomar, Horta, Badalona, Santa Coloma de Gramenet, Gràcia, Vallcarca, Sarrià, Sants, Esplugues de Llobregat i Sant Just Desvern. L'informe segueix relatant com encara no s'havia trobat cap focus als municipis de Sant Feliu de Llobregat, Molins de Rei, El Papiol, Martorell i Rubí. Tampoc a Begues en direcció a les Costes del Garraf. Així, afirma que l'orografia de la Serra de Collserola estava dificultant la propagació de la plaga pel Pla del Llobregat. L'informe també relata que quan la plaga arribava a un lloc la destrucció dels vinyars no era immediata, sinó que els majors danys es produïen passats 2 o 3 anys.

Al 1888 la mateixa Comissió provincial Barcelona afirmava que la plaga ja estava disseminada per tota la província, i només se'n lliurava el partit judicial de Vilanova i la Geltrú.¹³⁶

A les estadístiques de 1890 de la Comisión Central de Defensa contra la Filoxera, a Santa Creu d'Olorda hi consten 9 hectàrees de vinya envaïdes per la fil·loxera, 7 ha a Sant Feliu de Llobregat i cap a Molins de Rei. En els municipis propers també hi havia hectàrees envaïdes: 6 ha a Sarrià i Vallvidrera, 43 ha a Sant Just Desvern, 4 ha a Santa Coloma de Cervelló, 51 ha a Sant Cugat del Vallès, etc.¹³⁷ Sembla clar que a partir de llavors la fil·loxera comença a penetrar al Baix Llobregat. Serà en els següents anys quan es produirà la gran desfeta vitivinícola i ràpidament els municipis afectats començaran a demanar exempcions en la Contribució Territorial. La Direcció General de Contribucions trigarà en donar de baixa les vinyes fil·loxerades, i quan ho faci sobre aquelles terres ja s'havien fet moltes replantacions amb peus americans o es dedicaven a nous conreus. Així, a partir de 1907 els agrimensors responsables de les comprovacions sobre l'estat dels terrenys fil·loxerats actuaran amb molta més duresa.

---

¹³⁵ AMDSG, Fons Ajuntament de Santa Creu d'Olorda, sèrie 2.4.2. Fiscalitat, *1878 Rectificacion*.

¹³⁶ MAPA, AC-31127/01, Informe del 9 de setembre de 1886 de la Comissió provincial de defensa contra la fil·loxera de Barcelona al Excel·lentíssim Senyor Ministre de Foment.

¹³⁷ MAPA, AC-31142/01, *Estadística de la invasion filoxérica correspondiente al año 1890*.

Quan la fil·loxera arriba al Baix Llobregat, els pagesos ja s'havien resignat a perdre totes les seves vinyes, car la opció de replantar la vinya amb peus americans era la solució que s'havia acabat consolidant a tot arreu.

Sant Feliu de Llobregat afirmava al 1894-95 que s'havien perdut, entre 1890 i 1891, 128,38 hectàrees de vinya per la fil·loxera, és a dir, pràcticament totes les vinyes existents al 1864. La xifra contrasta amb la relació de pobles afectat per la plaga al 1890 de la Comissió Central de Defensa contra la fil·loxera, on no apareix Sant Feliu de Llobregat, potser perquè aquest document es va elaborar amb dades una mica antigues o perquè el document de l'Ajuntament de Sant Feliu, que demanava una exempció fiscal per les vinyes perdudes, remetien a fets una mica més tardans. De tota l'àrea afectada per la fil·loxera, al 1894 s'havien replantat 22,06 hectàrees, un 17,11 % de la superfície fil·loxerada.

També Molins de Rei afirmava que s'havien perdut 221 hectàrees de vinya fil·loxerades al 1901. Posteriorment, al 1909 es realitza una inspecció fiscal a Molins de Rei sobre 147 hectàrees (segurament aquelles que oferien sospites d'ocultació) on segons el que declaraven els propietaris hi havia només 53,93 hectàrees de conreus. El resultat mostrava que 79,57 hectàrees declarades com a ermes o plantades amb mallol americà (vinya jove, que no tributava) eren en realitat vinyes adultes. En total, de les 147 hectàrees inspeccionades ja hi havia llavors 94,53 hectàrees de vinya adulta replantada (respecte les 214,1 ha de 1879). La resta es corresponia a altres conreus: cereals de regadiu, cereals de secà, fruiters, etc.

No s'han trobat dades sobre com va acabar impactant la fil·loxera a Santa Creu d'Olorda, però és evident que, al igual que Sant Feliu i Molins, totes les vinyes del terme foren perdudes. Davant d'aquesta carència de dades estadístiques, he considerat oportú mencionar el testimoni de Joan Castellví, de la masia de Can Castellví, recollit durant el treball de camp. Els Castellví han estat vivint en aquesta casa de Santa Creu des de l'Edat Mitjana de forma ininterrompuda i mantenen una memòria sobre la seva família. Segons relata l'actual propietari, no es van replantar les vinyes perquè moltes estaven en terrenys muntanyosos en feixes o terrasses de conreu, i per tant resultava massa difícil i costós fer les replantacions en aquestes zones.

Tot i la manca de dades més detallades sobre els conreus a l'àrea d'estudi a principis del segle XX, està clar que malgrat les replantacions posteriors a la fil·loxera la vinya mai recuperarà tota l'extensió que tenia abans, i els amillaments de la dècada de 1940 ens permeten confirmar aquesta idea, atès que moltes de les millors terres de secà es van destinar a fruiters de secà a principis del segle XX, tal i com explica Gemma Tribó.¹³⁸

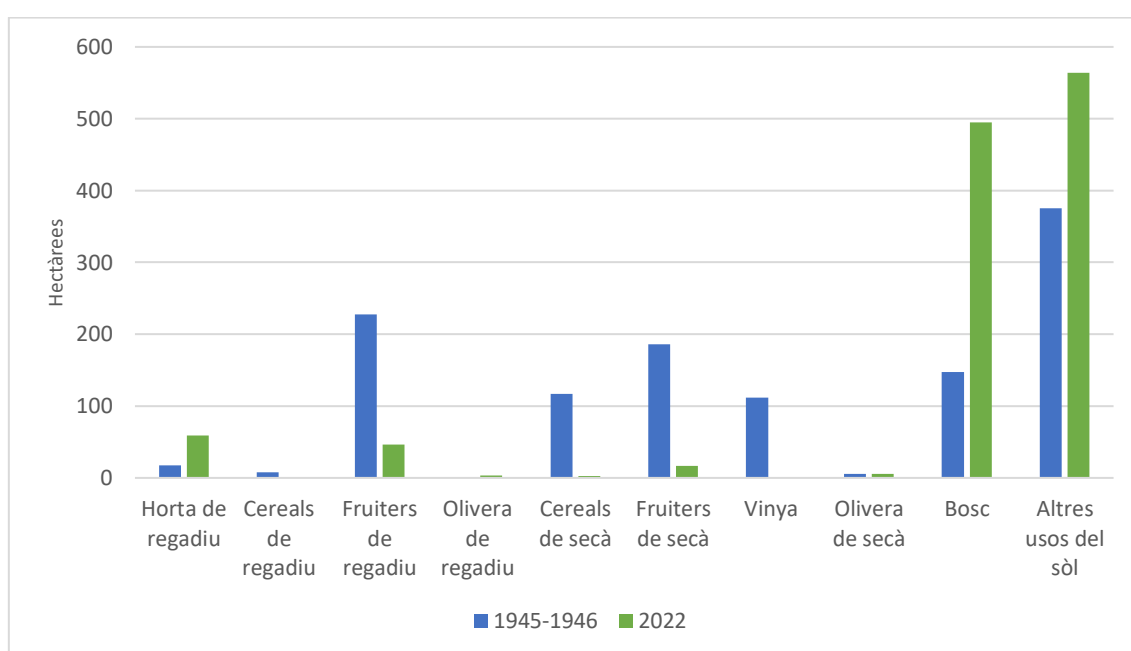
---

¹³⁸ Tribó, «Evolució de l'estructura agrària del Baix Llobregat», 533-547, 564-565.

6.6 ELS USOS DEL SÒL A LA PRIMERA MEITAT DEL SEGLE XX

Després de la Guerra Civil, els amillaraments dels anys 1945-1946 ens permeten veure la consolidació dels canvis que s'inicien al segle XIX, amb el creixement del fruíterar per al proveïment urbà o del garrofer per a l'alimentació animal. L'efecte de la fil·loxera havia fet reduir els espais agrícoles a l'àrea d'estudi, fins les 1.306,4 ha, el 44 %, i la vinya va deixar de ser el primer conreu en importància, amb només 232,1 ha, el 7,8 %. Els fruiters passen a ser el primer conreu, ocupant 691,9 ha, el 23,3 %. També va influir en la reducció total de l'espai agrícola el creixement de les àrees urbanes, que assoleixen les 132,5 ha, el 4,5 % (Annex 95).

Gràfic 4 Reconstrucció dels usos del sòl a Sant Feliu de Llobregat (1945-2022)

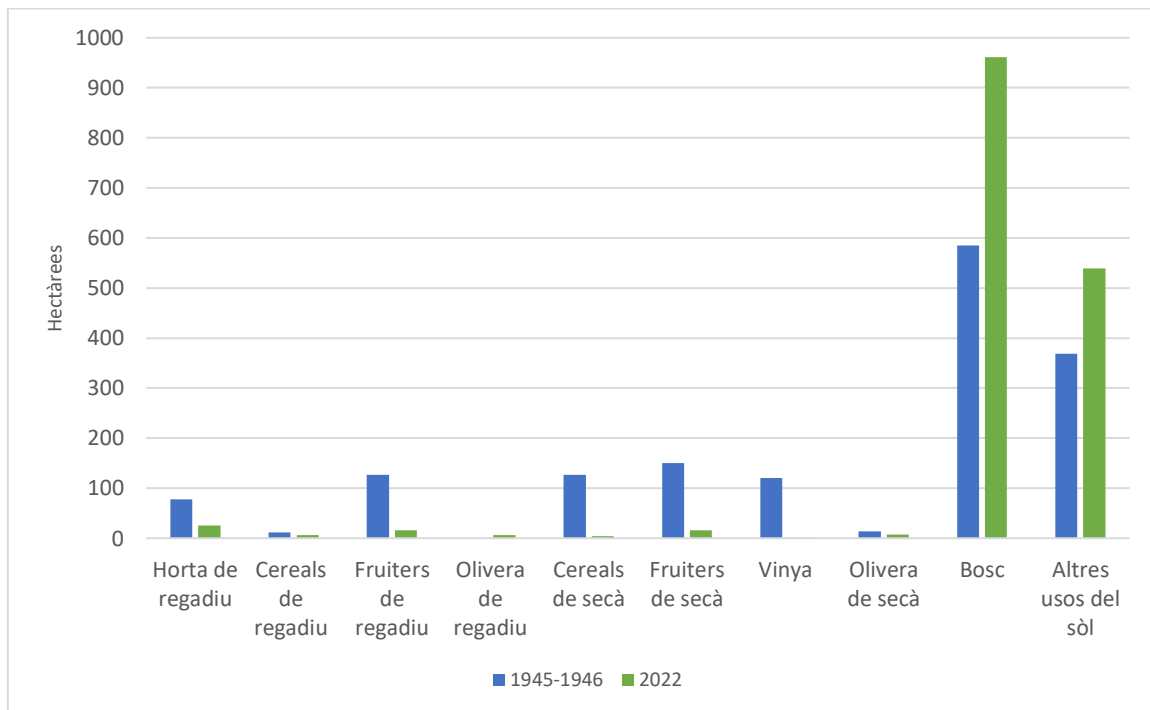

Font: dades modificades a partir de l'ACA, HAC. Vols. TER-P-1354, 1420, 1449; les ortofotos de 1945-1946, 2020, 2021 i el mapa de cobertes del sòl de l'ICGC; la cartografia vectorial de la SEC (2021) i el treball de camp realitzat.

A Sant Feliu de Llobregat (Annex 83), s'observa un gran canvi amb l'auge dels fruiters de regadiu, que assoleixen les 227,4 ha, el 19 % del terme. L'horta de regadiu també s'incrementa fins les 17,4 ha, tot i que l'augment no és tant espectacular com en el cas dels fruiters. En canvi, els cereals de regadiu queda pràcticament relegats del Pla, i passen a ocupar només 7,5 ha. A les àrees de muntanya, on el secà predomina, l'antic paisatge vitivinícola de mitjans del segle XIX ha canviat considerablement. La vinya només assoleix 111,4 ha, el 9,3 % del terme. Són una mica menys de les vinyes que tenia Sant Feliu al segle XIX, però la disminució és major si es té en compte que ara Sant Feliu ocupa part de Santa Creu d'Olorda. En canvi, destaca el gran auge dels fruiters de secà: els garrofers arriben a ocupar 141 ha, quan al segle XIX no apareixien enlloc; també sorgeixen els ametllers, que ara ocupen 27,6 ha, a més d'altres fruiters de secà que ocupen 17,4 ha. En conjunt tots els fruiters representen el 34,6 % del terme. El ce-

reals de secà segueixen sent significatius, segurament per la situació de carestia de la postguerra, amb 116,8 ha. L'olivera manté una presència escassa, amb només 5,6 ha. Els erms o les pastures ocupen 142,4 ha, mentre que les àrees de bosc ocupen 147,4 ha, àrees que segurament provenen de l'annexió de Santa Creu, car l'ús de l'espai que era abans Sant Feliu estava molt optimitzat agrícolament. També destaca la presència de la pedrera de l'empresa La Auxiliar de la Construcció, S.A. (Sànsen), amb una superfície de 14,7 ha, que des de la dècada de 1920 explotava l'aflorament calcari de Puig d'Olorda.¹³⁹

Gràfic 5 Reconstrucció dels usos del sòl a Molins de Rei (1945-2022)

Font: Dades modificades a partir de l'ACA, HAC. Vols. TER-P-787; les ortofotos de 1945-1946, 2020, 2021 i el mapa de cobertes del sòl de l'ICGC; la cartografia vectorial de la SEC (2021) i el treball de camp realitzat.

A Molins de Rei (Annex 85) també s'han donat grans transformacions en la línia per satisfer una creixent demanda de població. L'horta de regadiu assoleix les 77,5 ha, el 4,9 % del terme, mentre que els fruiters de regadiu 126,8 hectàrees, el 8 %. En canvi, el cereal de regadiu queda relegat del Pla, i assoleix només 11,5 ha. Respecte al secà, el cereal segueix mantenint importància, amb 126,8 ha, el 8 %. La vinya està molt lluny de recuperar-se de la situació prèvia a la fil·loxera, i només assoleix 120,6 ha, el 7,6 %. Respecte als fruiters de secà, la situació és una mica diferent respecte a Sant Feliu. A Molins els garrofers i els ametllers estan menys estesos, i només ocupen 27,1 i 10,9 ha, respectivament. L'olivera ocupa 14,2 ha, i apareixen amb importància la categoria d'altres fruiters de secà, que assoleixen 112,4 ha, el 7,1 %. En conjunt tots els fruiters representen el 17,5 % del terme. Per sobre de tot destaca l'àrea forestal (que prové de

¹³⁹ Amigó, Grané, Jiménez, Requena i Tort, «La colònia Sanson (Sant Feliu de Llobregat)», 93-94.

Santa Creu), que ocupa 585,5 ha, el 37 %. Els erms o les pastures també són significatives, ocupant 188,20 ha, el 11,9 %.¹⁴⁰

Respecte a les àrees que eren de Santa Creu i van acabar a Barcelona (Annex 87), aquestes són en la seva majoria zones de bosc (170,5 ha d'un total de 193 ha). Només es mantenen 4,9 ha de conreus de dues masies i l'església de Santa Creu, que són les úniques àrees poblades en aquesta zona per aquests anys.

Durant la postguerra, les dades de superfície agrícola del partit judicial de Sant Feliu ens indiquen que es tendí a ocupar el màxim espai agrícola possible, ja que la manca d'adobs feia que els rendiments fossin baixos. Especialment greu era la falta de cereals per proveir a la població, i això explica l'increment de la superfície cerealícola que es produeix aquests anys. Tot i això, la superfície agrícola i la dedicada als cereals a l'àrea d'estudi al 1945-46 era inferior que la del segle XIX.¹⁴¹

Tot i el creixement demogràfic de les últimes dècades de Molins i Sant Feliu, al 1945 l'espai urbà d'ambdós termes seguia representant una part petita (3,8 % i 6 % respectivament), i els espais agrícoles seguien tenint una importància cabdal. Però el pes de la indústria en el conjunt de la població activa havia desbancat a la agricultura com a principal sector d'ocupació. Per exemple, a Molins de Rei al 1936 la població ocupada en l'agricultura era només de 497 persones, el 15,7 % del total de la població activa.¹⁴²

6.7 ELS USOS DEL SÒL A LA SEGONA MEITAT DEL XX I PRINCIPIS DEL XXI

Les grans transformacions socio-econòmiques que s'han donat a l'àrea metropolitana en només 70 anys han canviat per complet el paisatge de l'àrea d'estudi. L'agricultura es troba en clar declivi, mentre que les àrees forestals només fan que incrementar-se a costa dels conreus.

Des dels anys 60, Sant Feliu i Molins van començar a rebre migracions massives, fruit del procés d'èxode rural. El resultat fou un creixement econòmic espectacular, amb l'expansió de les àrees urbanes i industrials. Especialment important fou la construcció del polígon a la zona del Pla als dos termes, on fins llavors es situaven les millores terres del municipi. Aviat es va fer palès que l'antiga Carretera Reial era insuficient per a tot el nou volum de trànsit de vehicles.¹⁴³ A les àrees de muntanya també van créixer les àrees industrials. La Sànsion, que tenia la fàbrica a Sant Just, va voler ampliar les seves instal·lacions, però l'oposició veïnal no ho va permetre. Així, van decidir traslladar-se al peu del Puig d'Olorda, just sota l'indret on tenien la cantera en explotació, i al 1967 va

---

¹⁴⁰ Dades modificades a partir de l'ACA, HAC. Vols. TER-P-787, 1354, 1420, 1449.

¹⁴¹ Tribó, «Evolució de l'estructura agrària del Baix Llobregat», 890.

¹⁴² Jordi Castellví i Segura i Maribel Solé i Calduch, «Els primers anys de la repressió franquista en l'àmbit local: Molins de Rei (1939-1944)». A *Aportacions a la història de Molins de Rei*, 314.

¹⁴³ Àngel Muñoz Álvarez, «El franquisme». A *Sant Feliu de Llobregat, identitat i història*, 310-311.

entrar en funcionament les noves instal·lacions.¹⁴⁴ Al segle XXI, tant la cantera com la fàbrica van deixar de funcionar, però les instal·lacions no s'han desmantellat.

El *Plan General Metropolitano* (PGM) de 1976 va consagrar els canvis d'usos que s'havien iniciat en els darrers anys i va permetre que les àrees urbanes, industrials i d'infraestructures de comunicació se seguissin expandint. Només les àrees que el PGM qualificava com a «suelo rústico protegido de valor agrícola» segueixen sent les àrees majoritàries que conserven agricultura (i que més o menys coincideixen amb el Parc Agrari del Baix Llobregat). En canvi, la gran majoria d'àrees rústiques que apareixien al 1976 i no tenien aquesta protecció legal han acabat urbanitzades.¹⁴⁵

Si observem la ortofotografia de l'AMB de 1977 per a l'àrea d'estudi, podem veure que tot i que llavors ja havia un polígon industrial al Pla, el gran creixement d'aquest a costa de l'agricultura es donarà a les dècades dels 80 i 90. Amb la crisi industrial dels anys 70, les grans fàbriques, moltes tèxtils, que estaven al centre de Barcelona o a d'altres ciutats (com Molins o Sant Feliu) van tancar.¹⁴⁶ Però això no va suposar una completa desindustrialització, sinó que una nova indústria es va localitzar en les corones metropolitanes, en àrees amb més disponibilitat de sòl, als nous polígons perifèrics. A Sant Feliu, l'Ajuntament va iniciar un pla d'obres per mitigar l'atur i al 1985 el polígon del Pla va ser declarat Zona d'Urgent Reindustrialització (ZUR), buscant afavorir la implantació d'indústries mitjançant mesures fiscals i creditícies. A la llarga en aquests polígons no només s'hi han instal·lat indústries, sinó també empreses logístiques o d'oci.¹⁴⁷

Però és especialment significatiu que part d'aquests polígons industrials i logístics avui estan en desús o sobre ells mai s'ha edificat (però s'ha fet la parcel·lació urbana i s'ha deixat de conrear). Això representa una molt poca optimització de l'espai. Mentre que la població ha crescut molt des dels anys 50, els espais agrícoles s'han reduït considerablement. No té sentit, en termes de sostenibilitat, deixar sense ús terres de regadiu al costat dels grans centres de consum. Tot i això, l'Ajuntament de Molins de Rei ha seguit reduint els espais agrícoles, i al 2020 va construir el nou polígon de les Llicorelles, a la Riera de Vallvidrera.

Les enormes transformacions que s'han produït en l'àrea d'estudi queden molt ben reflectides amb el Valor Afegit Brut (VAB) per sectors de l'any 2019. Tant a Molins com

---

¹⁴⁴ Amigó, Grané, Jiménez, Requena i Tort, «La colònia Sanson (Feliu de Llobregat)», 99-100.

¹⁴⁵ Valerià Paül Carril, «El cambio de los usos agrarios del suelo en el actual ámbito metropolitano de Barcelona (del siglo XVIII a la actualidad)», *Investigaciones Geográficas*, n° 53 (2010): 177.

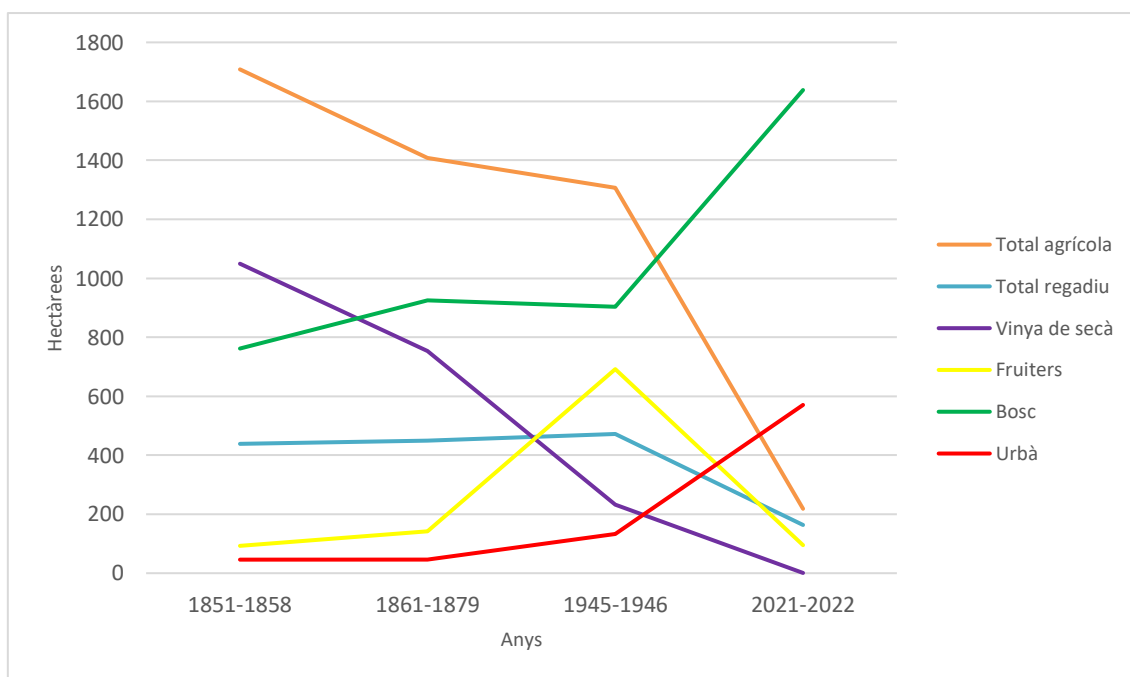
¹⁴⁶ AMB, «Geoportal de Cartografia de l'AMB». Disponible a: <https://geoportalcartografia.amb.cat/AppGeoportalCartografia2/index.html> (últim accés a 17/07/2022).

¹⁴⁷ Joan-Eugeni Sánchez, «Transformacions en l'espai productiu a Barcelona 1975-90», *Revista Catalana de Geografia*, n° 6 (15), (1991): 32-50; Esther Hachuel Fernández, María Luz Retuerta Jiménez i Josep Padró Margó, *Sant Feliu / Segle XX* (Sant Feliu de Llobregat: Arxiu Comarcal del Baix Llobregat i Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, 2019), 45-46.

a Sant Feliu l'agricultura només representava un 0,1 % del VAB, mentre que el sector serveis és clarament majoritari, seguit per la indústria.¹⁴⁸

En aquesta època també sorgeixen els suposats «Parcs Naturals». Bona part del que era Santa Creu d'Olorda avui forma part del Parc de Collserola, un parc que és igual d'artificial que qualsevol altre element del territori. Com afirma Valerià Paül, el sorgiment d'aquests espais suposadament protegits a la Regió Metropolitana han desanimat l'agricultura o les seves polítiques no han estat efectives per evitar-ne la desaparició, el que en conjunt porta a una reducció de la biodiversitat i un increment del risc d'incendis al costat de zones urbanes.¹⁴⁹ Tot i el declivi en que es troba l'agricultura en aquesta zona, també han sorgit alguns productors que volen acostar-se als clients de proximitat oferint productes ecològics. A l'àrea d'estudi destaquen algunes finques, com Can n'Amigó del Clot, Can Capellans, Can Bofill, etc.

Gràfic 6 Canvis d'usos del sòl a l'àrea d'estudi entre 1851 i 2022

Font: elaboració pròpia a partir de les dades modificades de l'ACBL50-1-T1-3163, 3165; ACA, HAC. Vols. TER-P-784, 787, 1022, 1350, 1354, 1420, 1449, 1671, 1673; ACA, HAC. Vols. INV. 7, n° 3940, 3941; ACA, HAC. Vols. TER-B-35, 83; AMMR, *Adición al Amillaramiento para el año 1858*; AMMR, *Inspección practicada a l'any 1865 sobre la riquesa rústica, 1865*; AMMR, *Amillarament, 1879*; AMSJD, *Amillaramiento año 1852*; AMSJD, *Amillaramiento año 1862*; IGN, *Registre de finques rústiques del Papiol, 1853*; Pedro Moreno, *Estadística Territorial, c. 1858, 38-41*; les ortofotos de 1945-1946, 2020, 2021 i el mapa de cobertes del sòl de l'ICGC; la cartografia vectorial de la SEC (2021) i el treball de camp realitzat.

¹⁴⁸ Idescat, «Molins de Rei, Sant Feliu de Llobregat (Baix Llobregat)». Disponible a: <https://www.idescat.cat/emex/?id=081234&lang=es> (últim accés 29/07/2022)

¹⁴⁹ Paül, «El cambio de los usos agrarios del suelo en el actual ámbito metropolitano de Barcelona (del siglo XVIII a la actualidad)», 177.

Fruït de tots aquests canvis, l'agricultura només representa 218,4 ha a l'àrea d'estudi, el 7,4 %. La poca agricultura que sobreviu és sobretot agricultura de regadiu, atès que aquesta ocupa 163,5 ha. La vinya i el conreu de cereals pràcticament han desaparegut. Només l'horta i els fruiters subsisteixen, amb 84,1 ha i 95,2 ha, respectivament. L'olivera és l'únic conreu que s'ha incrementat respecte al 1945-1946, assolit 22,6 ha. En canvi, els espais construïts s'han incrementat notablement: les àrees urbanes ocupen 570,5 ha, el 19,2 %; les carreteres 70,1 ha, el 2,4 %; i els jardins 70,5 ha, el 2,4 %. Els boscos ara ocupen 1.638,3 ha, el 55,1 %, esdevenint el principal ús del sòl.

Si s'analitzen les dades per municipis, s'observa que a Sant Feliu de Llobregat la pervivència de l'agricultura ha estat major (135,5 ha, el 11,3 %) que a Molins de Rei (82 ha, el 5,2 %). A Sant Feliu, l'horta de regadiu ocupa 58,8 ha, els fruiters de regadiu 46,7 ha i els fruiters de secà 16,5 ha (incloent totes les categories de fruiters de secà, que els amillaments de la dècada de 1940 desagregaven). L'olivera, tant de regadiu com de secà ocupa 9 ha. A Molins de Rei, l'horta ocupa 25,3 ha, els fruiters de regadiu 15,9 ha, els fruiters de secà 16,1 i l'olivera 13,6 ha. A Molins el cereal encara té una mica d'importància, amb 10,8 ha entre el secà i el regadiu. A l'àrea agregada a l'estudi del municipi de Barcelona ja no queda cap àrea agrícola (Annexos 83, 85, 88 i 95).

6.8 ELS USOS PECUARIS AL SEGLE XX I XXI

Les estadístiques pecuàries de 1945 de Molins i Sant Feliu ens ensenyen com d'important seguia sent la tracció de sang a l'hora de treball el camp (Annexos 84 i 86). Aquesta situació canviarà completament en les següents dècades, tant per la reducció de l'espai agrícola i ramader com per la mecanització del camp. Així, al 1982 ja veiem com tots aquests animals (mules, cavalls, ases) havien desaparegut. Al cens de 2009 aparèixer 15 èquids entre Molins i Sant Feliu, potser per l'auge dels cavalls de les hípiques, i que encara es comptabilitzen en les estadístiques dels censos agraris. Però aquests animals ja no s'utilitzen per llaurar el camp o pel transport, sinó que tenen un ús lúdic i de lleure. Per això al cens de 2020 no es compten, tot i el creixement de les hípiques en els darrers anys (Annex 89), tal i com he pogut constatar amb el treball del camp. Aquest animals, tot i que són i ocupen el territori i tenen un impacte en el mateix, no tenen perquè pasturar pel territori, perquè molt sovint romanen a les hípiques on ja s'alimenten de pinsos provinents d'altres llocs.

En canvi, els ramats d'ovelles i cabres sí que realitzen una pastura diària a través del territori. Gràcies a la seva presència, amb la ramaderia extensiva el bosc i les terres abandonades queden més aclarides. Tot i això, els ramats existents són clarament insuficient per una àrea tant extensa. A més, tots els propietaris han manifestat les enormes dificultats, tant burocràtiques com per aconseguir un mínim de rendibilitat amb el seu ramat. En la situació d'economia global, només les grans explotacions poden competir

en preus en un mercat mundial d'aliments. Hi ha, a més, poca visibilitat de relleu generacional.

Les dades de 2009 ens permeten constatar de que encara existia una important ramaderia extensiva d'ovelles i cabres, que des de llavors ha anat en declivi fins avui.

Actualment, a Molins de Rei, el senyor Jordi Pons és el principal pastor, i amb el ramat abasteix el seu restaurant que posseeix a la masia de Can Ravella. Aquesta és potser l'explotació amb més visibilitat, tot i que el relleu generacional no està garantit. A Sant Feliu de Llobregat, el principal pastor és Manuel Fernández, que té un ramat itinerant entre tres corrals (Can Ferriol, Can Pahissa, i el Pla), que mou en funció de la disponibilitat d'aigua. Aquest és seguit pels pastors José Valdés, que té el ramat a Can Cuyàs, i Jordi Rodríguez, que el té a la riera de La Salut. Aquests tres van expressar, que davant de les dificultats del sector, si les coses no milloraven una mica en poc temps tindrien uns ramats de menors dimensions.

7 CONCLUSIONS

Al segle XVIII s'inicia el creixement del conreu de la vinya a Santa Creu d'Olorda, Molins de Rei i Sant Feliu de Llobregat. La dècada de 1850 és el moment de major importància de l'agricultura per a la nostra àrea d'estudi pel període de 171 anys analitzats quantitativament (Annex 95). A partir de llavors, tal i com ho demostren les estadístiques de la dècada de 1860, la crisi de l'oidium començarà a afectar a un sector vitivinícola que havia estat molt puixant. Aquesta crisi afectà especialment a Santa Creu d'Olorda, potser perquè tenia moltes vinyes en terres més marginals, i això sumat a una tipologia de poblament massa dispersa pogueren ser algunes de les causes que originaren el declivi del municipi fins a la seva dissolució. En canvi, els altres dos termes es veuran molts més afavorits per l'extensió del regadiu i les millores en les comunicacions cap a Barcelona. Els anys 1945-1946 permeten veure el gran canvi d'orientació de l'agricultura baixllobregatina d'acord a les dinàmiques del segle anterior: pèrdua de gran part de les superfícies de vinya (que en les terres més marginals no serà substituïda per cap conreu), i reorientació del sector cap al proveïment urbà o industrial de fruita (tant de secà com de regadiu) i horta. Per acabar, als anys 2021-2022 podem visualitzar el gran declivi agrícola com a resultat de l'enorme creixement urbanístic de l'Àrea Metropolitana de Barcelona i de la integració de l'agricultura catalana en el mercat competitiu mundial d'alimentació, controlat per grans empreses agroalimentàries i que només permet obtenir rendibilitats sota unes condicions molt determinades (parcel·les molt grans, molta tecnificació, disponibilitat d'aigua, etc.). El declivi ha estat major a l'àrea de muntanya que al pla (el que ha comportat el creixement descontrolat dels boscos), atès que en la primera la poca disponibilitat d'aigua i les pendents de Collserola han estat un factor agreujant pels pagesos per aconseguir rendibilitat raonables. Aquest declivi agrícola contrasta amb el grau augment de la població en aquesta mateixa àrea, el que constitueix una clara contradicció i que va en contra dels principis de sostenibilitat. L'agricultura que avui perviu és sobretot d'horta i de fruiters, havent pràcticament desaparegut tots els vinyars i el conreu de cereals.

Si observem les xifres de riquesa pecuària (Annex 96), observem que el màxim històric d'animals s'assoleix al 2009. Però no hem de pensar que això es correspon amb la realitat. Als amillaraments l'aviram no era objecte de tributació, i a l'hora de fer el treball de camp tampoc s'han comptat, donat que resultava massa laboriós per una àrea tant extensa. Per altra banda, només el nostre treball de camp ens proporciona unes dades molt fiables pel bestiar, mentre que no podem saber el grau de fiabilitat de les estadístiques anteriors. El que sí que ens permet aquest balanç, com ja hem anat assenyalant, és veure la completa desaparició de tots aquells animals que s'utilitzaven en les feines del camp (matxos, cavalls, ases, bous, etc.) i el declivi dels ramats d'ovelles i cabres, així com d'altres animals de granja (vaques, porcs, aviram, etc.).

En últim lloc, cal dir que l'ús dels SIG és el que ens ha permès utilitzar les cartografies històriques per millorar les estadístiques, i així aconseguir unes dades d'usos del sòl molt més acurades.

8 FONTS HISTÒRIQUES

8.1 FONTS IMPRESES

Francisco de Zamora Peinado. *El Baix Llobregat el 1789 / Respostes al qüestionari de Francisco de Zamora*. Introducció, transcripció i notes a cura de Jaume Codina i Vilà, Josep Moran i Ocerinjauregui i Mercè Renom i Pulit. Barcelona: Curial, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992.

Gobierno de España. Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado, Gaceta de Madrid. *Lunes 23 de junio de 1845*. Disponible a: https://www.boe.es/diario_gazeta/comun/pdf.php?p=1845/06/23/pdfs/GMD-1845-3935.pdf (últim accés 17/07/2022).

Gobierno de España. Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado, Gaceta de Madrid. *Lunes 22 de octubre de 1866*. Disponible a: https://www.boe.es/diario_gazeta/comun/pdf.php?p=1866/10/22/pdfs/GMD-1866-295.pdf (últim accés 17/07/2022).

INE. Censos de població de 1860, 1877, 1887, 1897, 1910, 1920, 1930, 1940, 1950, 1960, 1970, 1981, 1991. A «Censos de Población». Disponible a: <https://www.ine.es/inebaseweb/libros.do?tntp=71807> (últim accés 17/07/2022).

Llorenç Sallent i Gotés. *Història documentada del poble i parròquia de Santa Maria de Vallvidrera*. Barcelona: Impremta de Francesc X. Altés i Alabart, 1916.

Pedro Moreno y Ramírez. *Estadística territorial de la provincia de Barcelona por el geómetra D. Pedro Moreno y Ramírez*. 1858. Edició i estudi introductor a cura de José Ignacio Muro Morales, Francesc Nadal Piqué i Luis Urteaga González. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, Institut d'Estudis Catalans, 2011.

8.2 FONTS MANUSCRITES

Archivo Central del Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación

MAPA, AC-31127/01. Informe del 9 de setembre de 1886 de la Comissió provincial de defensa contra la fil·loxera de Barcelona al Excel·lentíssim Senyor Ministre de Foment.

MAPA, AC-31142/01. *Estadística de la invasion filoxérica correspondiente al año 1890*.

Arxiu de la Corona d'Aragó

ACA, HAC. Vols. TER-B-35. Amillament de Vallvidrera, 1852.

ACA, HAC. Vols. TER-B-83. Amillament de Vallvidrera, 1862.

ACA, HAC. Vols. TER-P-784. Amillarament de Molins de Rei, 1863.

ACA, HAC. Vols. TER-P-787. Amillarament de Molins de Rei, 1946.

ACA, HAC. Vols. TER-P-1022. Amillarament del Papiol, 1863.

ACA, HAC. Vols. TER-P-1350. Amillarament de Sant Feliu de Llobregat, 1864.

ACA, HAC. Vols. TER-P-1354. Amillarament de Sant Feliu de Llobregat, 1946.

ACA, HAC. Vols. TER-P-1420. Amillarament de Sant Joan Despí, 1946.

ACA, HAC. Vols. TER-P-1449. Amillarament de Sant Just Desvern, 1944.

ACA, HAC. Vols. TER-P-1671. Amillarament de Santa Creu d'Olorde, 1853.

ACA, HAC. Vols. TER-P-1673. Amillarament de Santa Creu d'Olorde, 1861.

ACA, HAC. Vols. INV. 7, nº 3940, 3941. Amillarament de Sarrià, 1946.

Arxiu Comarcal del Baix Llobregat

ACBL50-1-T1-1430. Instituto Geográfico y Catastral. Mapa topogràfic parcel·lari de Sant Feliu de Llobregat, 16 polígons amb diverses escales, 1933.

ACBL50-1-T1-3163, 3165. Amillarament de Sant Feliu de Llobregat, 1851.

ACBL50-1-N-4008. Vicente Casanovas. *Plano del término y pueblo de San Felio de Llubregat (provincia de Barcelona) levantado con la plancheta y con la brújula por el Yngeniero D.n Vicente Casanovas en 1851* (mapa), escala 1:5.000, 1851.

Arxiu General de la Diputació de Barcelona

AGDB, Fons Diputació de Barcelona, Capsa 952. Modificació dels districtes municipals de Vallvidrera i Santa Creu d'Olorde del partit judicial de Sant Feliu de Llobregat per la Llei d'Ajuntaments, 1867.

Arxiu Municipal del Districte de Sarrià-Sant Gervasi

AMDSG, Fons Ajuntament de Santa Creu d'Olorde, sèrie 1.1.1 Delimitació del terme municipal. *Deslinde del término*, 1852.

AMDSG, Fons Ajuntament de Vallvidrera, sèrie 1.1.1. Delimitació del terme municipal. Expedient de fitació del terme municipal de Vallvidrera, 1889.

AMDSG, Fons Ajuntament de Sarrià, sèrie 1.1.3. Alcaldia. *Expediente de la agregacion del pueblo de Vallvidrera â este municipio*, 1890.

AMDSG, Fons Ajuntament de Santa Creu d'Olorde, sèrie 1.6. Correspondència general. Carta del 12 de setembre de 1852 de l'Alcaldia Constitucional de Santa Creu de Olorde al governador civil de la província de Barcelona.

AMDSG, Fons Ajuntament de Santa Creu d'Olorda, sèrie 2.4.2. Fiscalitat. 1878 *Rectificación*.

AMDSG, Fons Ajuntament de Sarrià, sèrie 2.4.8.4. Expedient de repartiment de la contribució. *Repartimiento de la Contribución Territorial, Pecuaria y Urbana Año económico de 1891 á 1892*.

Arxiu Municipal de Molins de Rei

AMMR. *Adicion al Amillaramiento para el año 1858*.

AMMR, Amillarament, 1879.

AMMR. *Cartipas del nou Catastro del Lloch y terme de Molins de Rey, escluidas las terras de Sta Creu del Ordre fet per canacio, de ordre del molt Yltre Señor D. Anon de Sartine Yntendent General de est Exercit y Principat de Cataluña, midit al edicte de quaranta y cinch canas catalanes en cuadro per cada una mujada o jornal de terra de dit terme concluhit en lo mes de mars del any 1732*.

AMMR. Dimas Vallcorba Campmany. *Plano del Término Municipal de Molins de Rey* (mapa), escala 1:2.500, Molins de Rei, 1 de setembre de 1877.

AMMR. Dimas Vallcorba Campmany. *Plano de la Villa de Molins de Rey*. (mapa), escala gràfica, Molins de Rei, 1 d'agost de 1878.

AMMR. Inspecció practicada a l'any 1865 sobre la riquesa rústica, 1865.

AMMR. *Satísfent lo comu y Particulars de la Vila y terme de Molins de Rey de Llobregat Bisbat de Barcelona als Ynterrogatoris o Preguntas a ells fetes de ordre del Yltre Señor D. Josep Patiño Yntendent General diuhen lo seguent*. (Interrogatori de José Patiño), 1716.

Arxiu Municipal de Sant Joan Despí

AMSJD. *Amillaramiento año 1852*.

AMSJD. *Amillaramiento año 1862*.

AMSJD. Juan Camps y Prats. *Plano Geométrico del Término Municipal de San Juan Despí levantado por el geòmetra, D. Juan Camps y Prats*. (mapa), escala 1:5000, Sant Joan Despí, 22 d'agost de 1873.

Arxiu Històric de Sant Just Desvern

AHSJD. *Amillaramiento de la riqueza Rústica / Año 1872*.

AHSJD. *Plano Geométrico del pueblo y término de San Justo Desvern*, 1872.

Arxiu Nacional de Catalunya

ANC1-960-T-3417. Documents referents al procés promogut per Joan Anglada, rector de Santa Creu d'Olorde, contra el marquès de Villafrana del Bierzo, los Vélez i Martorellc. 1751-1785.

ANC1-960-N-26. *Plano Borrador hecho â tanteo prudencial, y sin escala ö pitipie, c.* 1779-1791.

Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya

ICGC. «La Cartoteca hostatja». Disponible a: <https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/externs> (últim accés 01/07/2022).

ICGC. Francisco Vall. *Parroquia de Santa Creu d'Olorde / mapa publicat essen ecònom Mn. Trinitat Prat Prat*, (mapa), escala 1:15.000, Barcelona, 1956. Disponible a: <https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/catalunya/id/2244/> (últim accés 16/07/2022).

ICGC. Vol americà Sèrie A, 1945-1946. Disponible a: <https://www.icgc.cat/Administracio-i-empresa/Serveis/Geoinformacio-en-linia-Geoserveis/WMS-Ortoimatges/WMS-Ortofotos> (últim accés 14/07/2022).

Instituto Geográfico Nacional

IGN. Army Map Service. Vol americà Sèrie B, 1956-1957. CC-BY 4.0 ign.es. Disponible a: <https://centrodedescargas.cnig.es/CentroDescargas/index.jsp> (últim accés 20/03/2022).

IGN. Instituto Geográfico y Estadístico, Joaquín González. *Término municipal de San Vicente de Sarrià* (mapa topogràfic), escala 1:25.000, Barcelona, 22 de febrer de 1919. CC-BY 4.0 ign.es. Disponible a: <https://centrodedescargas.cnig.es/CentroDescargas/index.jsp> (últim accés 20/06/2022).

IGN. Instituto Geográfico y Estadístico, Manuel Perez Maig. *Término municipal de Molins de Rey* (mapa planimètric), escala 1:25.000, Barcelona, 30 de gener de 1918. CC-BY 4.0 ign.es. Disponible a: <https://centrodedescargas.cnig.es/CentroDescargas/index.jsp> (últim accés 20/06/2022).

IGN. Pedro Moreno y Ramírez. *Plano geométrico del término jurisdiccional de Papiol: Partido judicial de S. Feliu de Llobregat* (mapa), escala 1:5.000, Barcelona, 31 de desembre de 1856. CC-BY 4.0 ign.es. Disponible a: <https://www.ign.es/web/catalogo-cartoteca/resources/html/016768.html> (últim accés 17/07/2022).

IGN. Pedro Moreno y Ramírez. *Plano geométrico del término jurisdiccional del pueblo de S. Cugat del Vallés: Partido judicial de Tarrasa* (mapa), escala 1:5.000, Barcelona, 31 de desembre de 1856. CC-BY 4.0 ign.es. Disponible a:

<https://www.ign.es/web/catalogo-cartoteca/resources/html/016785.html> (últim accés 17/07/2022).

Real Canal de la Infanta Doña Luisa Carlota de Borbón

RCIDLCB. Tomàs Soler i Ferrer. *Plan geometrico de la porcion del termino de Sta Cruz de Olorde regable con las aguas procedentes del Río Llobregat por medio del Canal titulado de la Ser^{ma} d^a Ynfanta Dª Luiza Carlota de Borbón construido à expensas de los terratenientes de su comprensión* (mapa), escala ca. 1:3.309, Barcelona, 28 d'octubre de 1838.

Sede Electrónica del Catastro

SEC. Instituto Geográfico y Catastral. Mapa topogràfic parcel·lari de Sant Feliu de Llobregat, 16 polígons amb diverses escales, 1954. Disponible a:

<https://www.sedecatastro.gob.es/Accesos/SECAccDescargaDatos.aspx> (últim accés 17/07/2022).

SEC. Instituto Geográfico y Catastral. Mapa topogràfic parcel·lari de Molins de Rei, 18 polígons amb diverses escales, 1955. Disponible a:

<https://www.sedecatastro.gob.es/Accesos/SECAccDescargaDatos.aspx> (últim accés 17/07/2022).

SEC. Instituto Geográfico y Catastral. Mapa topogràfic parcel·lari del Papiol, 15 polígons a escala 1:2.000, 1955. Disponible a:

<https://www.sedecatastro.gob.es/Accesos/SECAccDescargaDatos.aspx> (últim accés 17/07/2022).

9 FONTS CARTOGRÀFIQUES ACTUALS

AMB. Model Digital d'Elevacions, 1977. A «Geoportal de Cartografia de l'AMB».

Disponible a:

<https://geoportalcartografia.amb.cat/AppGeoportalCartografia2/index.html> (últim accés 17/07/2022).

AMB. Ortofoto 1977, 1981, 1992, 2020. A «Geoportal de Cartografia de l'AMB».

Disponible a: <https://geoportalcartografia.amb.cat/AppGeoportalCartografia2/index.html> (últim accés 17/07/2022).

ICGC. Mapa de cobertes del sòl, 2018. A «Visor de descàrregues».

Disponible a: <https://www.icgc.cat/ca/Descarregues/Cartografia-vectorial/Divisions-administratives> (últim accés 17/07/2021).

ICGC. «Divisions administratives». Disponible a:

<https://www.icgc.cat/ca/Descarregues/Cartografia-vectorial/Divisions-administratives> (últim accés 20/12/2021).

ICGC. Ortofotografies 2020, 2021. A «Visor de descàrregues».

Disponible a: <https://www.icgc.cat/Descarregues/Visor-de-descarregues> (últim accés 17/07/2022).

ICGC. «WMS Ortofotos». Disponible a: <https://www.icgc.cat/Administracio-i-empresa/Serveis/Geoinformacio-en-linia-Geoserveis/WMS-Ortoimatges/WMS-Ortofotos> (últim accés 14/07/2022).

SEC. Cartografia vectorial de Barcelona, 2021. A «Difusión de datos catastrales».

Disponible a: <https://www.sedecatastro.gob.es/Accesos/SECAccDescargaDatos.aspx> (últim accés 17/07/2022).

SEC. Cartografia vectorial de Sant Feliu de Llobregat, 2021. A «Difusión de datos catastrales».

Disponible a: <https://www.sedecatastro.gob.es/Accesos/SECAccDescargaDatos.aspx> (últim accés 17/07/2022).

SEC. Cartografia vectorial de Molins de Rei, 2021. A «Difusión de datos catastrales».

Disponible a: <https://www.sedecatastro.gob.es/Accesos/SECAccDescargaDatos.aspx> (últim accés 17/07/2022).

10 BIBLIOGRAFIA

Alcoberro i Pericay, Agustí. «El cadastre de Catalunya (1713-1845): de la imposició a la fossilització». *Pedralbes*, n° 25 (2005): 231-257.

Alcover Sureda, Antoni Maria i Francesc de Borja Casanovas. *Diccionari català-valencià-balear*. Ed. Digital 2001-2002. Disponible a: <https://dcvb.iec.cat/> (últim accés 18/07/2022).

Aldomà Buixadé, Ignasi. «El sector agrari i la ruralitat en perspectiva. 50 anys de la *Geografia de Catalunya Aedos*». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, n° 90 (desembre 2020): 69-100.

Alsina i Català, Claudi, Gaspar Feliu i Montfort i Lluís Marquet i Ferible. *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*. Barcelona: Curial, 1990.

Amigó, Jordi, Jordi Grané, Jordi Jiménez, Silvia Requena i Esther Tort. «La colònia Sanson (Sant Feliu de Llobregat)». A *Actes del Congrés Internacional Pobles Obrers i ciutats fàbrica*, MNACTEC-Terrassa, 4-6 d'octubre de 2018, 92-107.

Andreu i Sugranyes, Jordi. «Propietat i relacions socials a l'agricultura de Reus: segles XVIII i XIX». *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, n° 2 (1985): 67-113.

Antolín Arrufat, Pilar, Enric Ferreras i Torreblanca i Agustí G. Larios, «El segle XIX». A *Sant Feliu de Llobregat, identitat i història*, dirigit per María Luz Retuerta Jiménez i Carme Sanmartí Roset, 141-181. Sant Feliu de Llobregat: Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat, 2002.

Aigües del Segarra Garrigues S.A., «Estado actual del proyecto», 2018. Disponible a: <https://www.aiguessegarragarigues.cat/es/estado-actual> (últim accés 01/07/2022).

Badia Miró, Marc i Fernando Rodríguez Valle. «Una nueva metodología para la reconstrucción de la evolución histórica del paisaje agrario». *Revista Internacional de Ciencia y Tecnología de la Información Geográfica*, n° 5 (2005): 69-78.

Benelbas Tapinero, León. «La revolució tecnològica. 1955-1984». A *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, dirigit Per Jordi Nadal Oller, V:170-208. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1989.

Brenner, Neil. «Tesis sobre urbanización planetaria». *Nueva Sociedad*, n° 243 (2013): 38-66.

Calvo Calvo, Àngel. «Les transformacions del sistema de transports al Baix Llobregat (segles XVIII-XIX)». A *El Pas de la societat agrària a industrial al Baix Llobregat / Agricultura intensiva i industrialització*, a cura d'Àngel Calvo Calvo, 653-678. Barcelona: Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

Cañameras i Gaya, Jordi. «Aproximació a l'estudi socio-professional de Sant Feliu de Llobregat en el segle XVIII». A *El pas de la societat agrària a industrial al Baix Llobregat / Agricultura intensiva i industrialització*, a cura d'Àngel Calvo Calvo, 211-337. Barcelona: Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

- «El segle XVIII». A *Sant Feliu de Llobregat, identitat i història*, dirigit per Maria Luz Retuerta Jiménez i Carme Sanmartí Roset, 113-139. Sant Feliu de Llobregat: Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat, 2002.

Carbonell i Porro, Joan Anton. «Desenvolupament de la indústria tèxtil a Sant Feliu de Llobregat (1861-1923)». A *El pas de la societat agrària a industrial al Baix Llobregat / Agricultura intensiva i industrialització*, a cura d'Àngel Calvo Calvo, 405-425. Barcelona: Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

- «Evolució de la indústria tèxtil a Molins de Rei (1840-1936)». A *El pas de la societat agrària a industrial al Baix Llobregat / Agricultura intensiva i industrialització*, a cura d'Àngel Calvo Calvo, 377-403. Barcelona: Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

Castellví i Segura, Jordi i Maribel Solé i Calduch. «Els primers anys de la repressió franquista en l'àmbit local: Molins de Rei (1939-1944)». A *Aportacions a la història de Molins de Rei*, editat per l'Organisme Autònom Municipal de Cultura de l'Ajuntament de Molins de Rei, 313-343. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992.

Colomé Ferrer, Josep i Francesc Valls Junyent. «La viticultura catalana durant la primera meitat del segle XIX. Notes per a una reflexió». *Recerques: Història, economia i cultura*, nº 30 (1994): 47-68.

Cussó i Segura, Xavier i Ramon Garrabou Segura. «La transició nutricional a la Catalunya contemporània: una primera aproximació». *Recerques*, nº 47-48 (2004): 51-80.

- «La transición nutricional en la España contemporánea: las variaciones en el consumo de pan, patatas y legumbres (1850-2000)». *Investigaciones de Historia Económica*, nº 3.7 (2019): 69-100.

Diccionari de mapes parcel·lars i agrimensors a Catalunya (segles XVIII-XIX). Grup d'Estudis d'Història de la Cartografia, Universitat de Barcelona. Disponible a: <http://www.ub.edu/gehc/agrimensors/index.php> (últim accés 10/09/2022).

Diputació de Barcelona, Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat. *Pla de mobilitat urbana de Sant Feliu de Llobregat*. Sant Feliu de Llobregat, 2014. Disponible a: <https://www.santfeliu.cat/go.faces?xmid=22787> (últim accés 29/07/2022).

Espluga Trenc, Josep Lluís. «Escenaris de futur de la pagesia metropolitana». Ponència presentada a «El futur del Parc Agrari del Baix Llobregat a debat», taula rodona a la Societat Catalana de Geografia amb Carles Guirado i Helena Perxacs, 16 de març de 2022. Disponible a: https://www.youtube.com/watch?v=Q5IQCUIa4DQ&list=PLJPVNzVIFt_Baq0p6Tmd9f0ABRhaHVkAw&index=2&t=5431s&ab_channel=Institutd%27EstudisCatalans (últim accés 29/07/2022).

Ferrer i Alòs, Llorenç. «Especialitzacions de conreus a la Catalunya de la primera meitat del segle XIX». Comunicació presentada al *X Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local*, Universitat de Barcelona, Diputació de Lleida, Alguaire, 4-6 d'abril de 2019.

- *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central: segles XVIII-XIX*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 1987.
- «La diversitat de l'activitat econòmica a la Catalunya moderna: més enllà de la renda feudal». Comunicació presentada a *Actes del Sisè Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Universitat de Barcelona, 15-19 desembre de 2008. A *Pedralbes: revista d'història moderna*, nº 28 (2008): 725-764.

Ferrer i Alòs, Llorenç i Antoni Segura i Mas. «Organització de la producció agrària a la Catalunya del set-cents». Comunicació presentada a *Actes del Segon Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Universitat de Barcelona, 20 desembre de 1988. A *Pedralbes: revista d'història moderna*, nº 8 (1988): 511-534.

Font Casaseca, Núria. «La cartografia parcel·lària del vuit-cents com a font d'anàlisi per conèixer el paisatge històric: Sant Martí de Provençals (1853-1871)». Comunicació presentada al *Segon Congrés Català de Geografia, 29-31 de maig de 2008*. A *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, nº 65 (2008): 383-392.

Fontana Lázaro, Josep. *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*. 2ª ed. Esplugues de Llobregat: Ariel, 1975.

- «Crisi camperola i revolta carlina». A *El carlisme. Sis estudis fonamentals*, coordinat per Jordi Canal Morell, 107-126. Barcelona: l'Avenç i la Societat Catalana d'Estudis Històrics, 1993.
- *Hacienda y Estado en la crisis final del antiguo régimen español: 1823-1833*. Madrid: Ministerio de Hacienda, Instituto de Estudios Fiscales, 1973.
- *La quiebra de la monarquía absoluta 1814-1820*. 2ª ed. Esplugues de Llobregat: Ariel, 1974.
- *La Revolución liberal: política y hacienda 1833-1845*. Madrid: Ministerio de Hacienda, Instituto de Estudios Fiscales, 1977.

Garcia Espuche, Albert. *Un siglo decisivo: Barcelona y Cataluña, 1550-1640*. Madrid: Alianza, 1998.

Garcia Ramon, Maria Dolors. «Els canvis en l'agricultura del Baix Camp de Tarragona, 1955-1971». Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1975.

García Pascual, Francisco. «Análisis socioeconómico de la agricultura catalana». Comunicació presentada a la *Jornada Autonómica de Cataluña a Barcelona*, Barcelona, 17 de setembre de 2002, 1-60.

García Visús, Álex, «Transformacions demogràfiques, agràries i senyorials a la Catalunya del segle XVIII: el cas de Santa Creu d'Olorda». Treball Final de Grau. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2020.

- «Traves al patrimoni». *Viu Molins de Rei*, 15 d'abril de 2022. Disponible a: <https://www.viumolinsderei.com/2022/04/15/traves-al-patrimoni-mapa-1877-molins-de-rei/> (últim accés 01/05/2022).

Garrabou Segura, Ramon. «La crisi agrària espanyola de finals del segle XIX: una etapa del desenvolupament del capitalisme». *Recerques: història, economia, cultura*, nº 5 (1975): 163-216.

Garrabou Segura, Ramon i Josep Pujol Andreu. «El canvi agrari a la Catalunya del segle XIX». *Recerques: Història, economia i cultura*, nº 19 (1987): 35-83.

Garrabou Segura, Ramon, Xavier Cussó Segura i Enric Tello Aragay. «La persistència de conreu de cereals a la província de Barcelona a mitjan segle XIX». *Estudis d'Història Agrària*, nº 20 (2007): 165-221.

Garrabou Segura, Ramon i Josep-María Ramon Muñoz. «Aigua, agricultura i regadiu a la Catalunya contemporània, 1800-2010». *Estudis d'Història Agrària*, nº 23 (2010-2011): 27-57.

Giralt i Raventós, Emili. «Evolució de l'agricultura al Penedès. Del cadastre del 1717 a l'època actual». A *Actas de la I.ª Asamblea Intercomarcal del Penedès y Conca d'Òdena*, Martorell, 5 de novembre de 1950, 166-176. Igualada: Impressor Bas, 1952.

- «Agricultura». A *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, dirigit per Jordi Nadal Oller, II:121-305. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1990.

Gisbert i Traveria, Meritxell. «Cartografia i transformació del territori a Catalunya entre l'Antic Règim i la Revolució liberal (ss. XVIII-XIX): el paper de la família Soler». Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2017.

Hachuel Fernández, Esther, María Luz Retuerta Jiménez i Josep Padró Margó. *Sant Feliu / Segle XX*. Sant Feliu de Llobregat: Arxiu Comarcal del Baix Llobregat i Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, 2019.

Idescat. «Caps de bestiar. Per espècies». Disponible a:
<https://www.idescat.cat/pub/?id=aec&n=448> (últim accés 14/07/2022).

Idescat. «Terres llaurades. Per tipus de conreu». Disponible a:
<https://www.idescat.cat/pub/?id=aec&n=440> (últim accés 18/07/2022).

Idescat. «Utilització del sòl». Disponible a:
<https://www.idescat.cat/indicadors/?id=anuals&n=10547&t=201600> (últim accés 14/07/2022).

Idescat. «Molins de Rei, Sant Feliu de Llobregat (Baix Llobregat)». Disponible a:
<https://www.idescat.cat/emex/?id=081234&lang=es> (últim accés 29/07/2022).

INE. Cens Agrari 2009 i 2020. A «Censo Agrario». Disponible a:
https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176851&menu=resultados&idp=1254735727106#!tabs-1254736195761 (últim accés 17/07/2022).

INE. Padró continu 2001, 2011, 2021. A «Estadística del Padrón continuo. Resultados». Disponible a:
https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736177012&menu=resultados&idp=1254734710990#!tabs-1254736195461 (últim accés 17/07/2022).

Jordà i Capdevila, Josep Maria. *Santa Creu d'Olorda: història d'un poble que no pogué reeixir*. Molins de Rei: Parròquia de Santa Creu d'Olorda, 2002.

Llobet i Reverter, Salvador. «De Geografia Agraria de la Comarca del Maresme (Barcelona)». *Estudios Geográficos*, nº 16 (1955): 23-77.

- «De Geografia Agraria de la Comarca del Maresme (Barcelona)». *Estudios Geográficos*, nº 58 (1955): 215-297.
- «La ramaderia a Catalunya». A *Geografia de Catalunya*, dirigit per Lluís Solé i Sabarís, 447-466. Barcelona: Aedos, 1958-1962.
- «L'exploració del camp». A *Geografia de Catalunya*, dirigit per Lluís Solé i Sabarís. Barcelona: Aedos, 1958.

Lefebvre, Henri. *La revolución urbana*. Traduït per Mario Nolla i introducció d'Álvaro Sevilla. 2ª ed. Madrid: Alianza, 2022.

Luque Ballesteros, Antonio. «Molins de Rei, una vila del Baix Llobregat al primer terç del segle XVIII». A *Aportacions a la història de Molins de Rei*, editat per l'Organisme Autònom Municipal de Cultura de l'Ajuntament de Molins de Rei, 39-124. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992.

Roser Majoral Moliner, «De la Guerra Civil a la Unió Europea». A *Història Agrària dels Països Catalans*, dirigit per Emili Giralt i Raventós, IV:605-651. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2006.

- «L'extensió actual de la vinya i l'olivera a Catalunya». A *Aportacions en homenatge al geògraf Salvador Llobet*, coordinat per Josep Maria Panareda Clopés i Josep Maria Rabella i Vives, 127-142. Universitat de Barcelona: Barcelona, 1979.

Rosés, Jordi (director). *L'Economia del Baix Llobregat / Creixement i desequilibris*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1989.

Mauleón Gómez, José Ramón. «El Sistema Alimentario como área de estudio para la Sociología». Comunicació presentada *al VI Congreso Vasco de Sociologia*, Bilbao, 26-28 de febrero de 2004), 1-8.

Ministerio para la Transición Ecológica y el Reto Demográfico, «Canal Segarra-Garrigues». Disponible a: <https://www.acuaes.com/actuacion/canal-segarra-garrigues> (últim accés 01/07/2022).

Montañés Primicia, Enrique. «Reformas arancelarias y comercio exterior de trigo en España: el fin de la prohibición de importar trigo (1849-1869)». *Investigaciones de Historia Económica*, nº 6 (2006): 73-104.

Montserrat i Robert, Maria Josep. *Estudi econòmic de Sitges durant el segle XVIIIè*. Sitges: Grup d'Estudis Sitgetans, 1985.

Muñoz Álvarez, Àngel. «El franquisme». A *Sant Feliu de Llobregat, identitat i història*, dirigit per María Luz Retuerta Jiménez i Carme Sanmartí Roset, 283-319. Sant Feliu de Llobregat: Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat, 2002.

Mora i Vila, Maria Teresa. *Societat i economia: Calella, 1737 i 1758*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana, 1990.

Moreno Bueno, Tomás. «Breve crónica de un siglo de Catastro en España (1906-2002)». *CT Catastro*, nº 63 (agost 2008): 31-59.

Muro Morales, José Ignacio, Francesc Nadal Piqué i José Luis Urteaga González, *Geografía, estadística y catastro en España 1856-1870*. Barcelona: Serbal, 1996.

Nadal Piqué, Francesc, José Luis Urteaga González i José Ignacio Muro Morales. *El territori dels geòmetres / Cartografia parcel·laria dels municipis de la Província de Barcelona (1845-1895)*. Barcelona: Institut d'Edicions de la Diputació de Barcelona, 2006.

Nadal Piqué, Francesc i José Luis Urteaga González. «L'impacte geogràfic de la plaga de l'oïdi sobre el vinyar català: el cas de la comarca del Maresme (1852-1862)». *Cuadernos de Geografía*, nº 38 (2008): 39-60.

Nobajas i Ganau, Alexandre. «Integració entre cartografia històrica i models d'elevació digital del terreny. El cas del plànol parcel·lari del municipi d'Horta de 1861». A *Cartografia i agrimensura a Catalunya i Balears al segle XIX*, editat per José Luis Urteaga González i Francesc Nadal i Piqué, 237-247. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, 2011.

Nobajas i Ganau, Alexandre i Francesc Nadal Piqué. «From historical map to online 3D recreation: the 1861 cadastral map of Horta (Barcelona)». *Cartography and Geographical Information Science*, vol. 42 nº 3, 211-223.

Navas i Ferrer, Teresa. «Evolució de la xarxa de comunicacions de la vall Baixa del Llobregat i dels accessos a la ciutat de Barcelona, del segle XVIII a l'actualitat». Conferència impartida a la Federació Obrera de Molins de Rei el 12 de maig de 2022.

Parcerisas i Benedé, Lluís i Enric Tello Aragay. «Els canvis en els usos del sòl al Maresme (1850-2007)». A *Cartografia i agrimensura a Catalunya i Balears al segle XIX*, editat per José Luis Urteaga González i Francesc Nadal i Piqué, 249-261. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, 2011.

Parcerisas i Benedé, Lluís. *Evolució i paisatge a Vilassar de Mar*. Lleida: Pagès, 2010.

Pascual i Domènech, Pere. *Agricultura i industrialització a la Catalunya del segle XIX: formació i desestructuració d'un sistema econòmic*. Barcelona: Crítica, 1990.

Paül Carril, Valerià. «El cambio de los usos agrarios del suelo en el actual ámbito metropolitano de Barcelona (del siglo XVIII a la actualidad)». *Investigaciones Geográficas*, nº 53 (2010): 145-188.

Pavón Gamero, David. *Gran obra hidràulica i territori a les conques de la Muga i del Fluvià (1850-1980)*. Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, Patronat Francesc Eiximenis, 2008.

Piqueras Haba, Juan. «La filoxera en España y su difusión espacial: 1878-1926». *Cuadernos de Geografía*, nº 77 (2005): 101-136.

- *De les plagues americanes al cooperativisme en Espanya: 1850-2007. La llarga lluita de la viticultura per la seva supervivència*. Vilafranca del Penedès: Incavi-Vinseum, 2008.

Pro Ruiz, Juan. «Ocultación de la riqueza rústica en España (1870-1936): acerca de la fiabilidad de las estadísticas sobre la propiedad y uso de la tierra». *Revista de Historia Económica*, nº 13 (hivern 1995): 89-114.

Pujol Andreu, Josep. «La difusión de los abonos minerales y químicos hasta 1936: El caso español en el contexto europeo». *Historia Agraria*, nº 15 (1998): 143-182.

- «La reculada durant l'autarquia. 1936-1955». A *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, dir. Per Jordi Nadal, V:155-169. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1989.
- «Modernització i especialització 1914-1936». A *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, dirigit Per Jordi Nadal Oller, V:131-155. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1989.

Ramon i Muñoz, Josep Maria. «Infraestructuras hidráulicas y regadío en la Cuenca catalana del Ebro, 1850-2000». A *Gestión y usos del agua en la Cuenca del Ebro en el siglo XX*, editat per Vicente Pinilla Navarro, 275-299. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2008.

Recaño Valverde, Joaquín. *Población, propiedad y cultivo en el Sant Feliu preindustrial*. Obra inèdita. ACBL, 1985.

Sánchez, Joan-Eugeni. «Transformacions en l'espai productiu a Barcelona 1975-90». *Revista Catalana de Geografia*, nº 6 (15), (1991):32-50.

Sans i Margenet, Jaume i Antonio de Haro Qeral. «El plànol parcel·lari de Sant Boi de Llobregat de 1861 i els usos del sòl agrícola». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, nº 49 (2000): 129-143.

Sbert i Pérez, Olga i Raimon Masdú i Térmens. *El territori de Sant Just Desvern en el segle XVIII / L'anàlisi del Cadastre de 1716*. Sant Just Desvern: Centre d'Estudis Santjustencs, 2019.

Segura i Mas, Antoni. «A modo de conclusión». A *El catastro en España (1714-1906)*, coordinat per Antoni Segura i Mas, I:185-193. Madrid: Centro de Gestión Catastral y Cooperación Tributaria, Madrid, 1988.

Solé i Sabarís, Lluís (director). *Geografia de Catalunya*. Barcelona: Aedos, 1958-1962, vol. I.

Tello Aragay, Enric. *Cervera i la Segarra al segle XVIII. En els orígens de la Catalunya pobra*. Lleida: Pagès, 1995.

Torres Ripa, Javier. *Manual de estilo Chicago-Deusto*. Bilbao: Publicaciones de la Universidad de Deusto, 2013.

Tribó i Traveria, Gemma. «Evolució de l'estructura agrària del Baix Llobregat (1860-1931)». Tesi doctoral. Molins de Rei: Universitat de Barcelona, 1989.

- «L'impacte del Canal en les transformacions agràries i en la industrialització del Baix Llobregat». A *El Canal de la Infanta / La recuperació d'un patrimoni*, coordinat per Ignasi Doñate i Sanglas, 17-42. Cornellà: l'Avenç de Cornellà de Llobregat, 2015.
- *La superació de la crisi agrària de finals del segle XIX al Baix Llobregat (1860-1930)*. Edicions del Llobregat: Sant Feliu de Llobregat, 2022.

Vila i Ricart, Jaume. *Els Canals d'Urgell i la seva història*. Lleida: Diputació de Lleida, 1992.

Vilar, Pierre. *Catalunya dins l'Espanya Moderna: recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*. Traduït per Eulàlia Duran. 4^a ed. Barcelona: Edicions 62, 1987.

Vallejo Pousada, Rafael. «Los amillaramientos como fuente estadística: una visión crítica desde la contribución territorial», *Historia Agraria*, nº 20 (abril 2000): 95-122.

- «La Estadística territorial española desde 1845 a 1900. ¿Por qué no se hizo un Catastro en el siglo XIX?». *CT Catastro*, nº 68 (abril 2010): 81-115.

Vicedo Rius, Enric. «Les transformacions del món rural de les terres de Lleida. Els límits d'un creixement, segle XVIII». *Estudis d'Història Agrària*, nº 20 (2007), 69-88.